

DK
508.5
H72
1915

6

„Союза визволення України.“

Проф. М. Грушевський.

ЯК ЖИВ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД.

Коротка історія України.

Вид. 2-е.

НАПИСАВ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ,
професор української історії в університеті у Львові.

ЦАРГОРОД,
З друкарні „Союза визволення України“.
1915.

БІБЛІОТЕКА
„Просвітн. Виділу“ С. В. У.
в Раштаті.

Число інвент.

Знак.....

Число бібл.

6

Memorial Library
University of Wisconsin - Madison
728 State Street
Madison, WI 53706-1494

Видання „Союза визволення України.“

Проф. М. Грушевський.

ЯК ЖИВ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД.

Коротка історія України.

Вид. 2-е.

НАПИСАВ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ,
професор української історії в університеті у Львові.

ЦАРГОРОД,
З друкарні „Союза визволення України“.
1915.

І. Про наш край і народ.

Наші люде займають великі краї: в один бік над Чорне море, в другий — на Кавказ, над Кубань, в третій над Припеть та Буг і в гори Карпатські, за російську границу — все живе наш народ, наші люде. Здовж буде того краю верстов більше як тисяча, а вшир верстов на 500, на 600. Більша частина нашої землі в Російській державі: губернії Київська, Подільська та Волинська, Чернигівська, Харківська та Полтавська, Херсонська та Катеринославська, й иньші околиці, де живуть наші люде (в Холмщині, на Бесарабії, в Таврії, на Кубані, та по других місцях). Але є ще чимало нашого народу також і за російською границею, в Австрії: більший край, що займають там наші люде, зветь ся Галичина, з великим городом Львовом, а поменьший — Буковина, там же коло Галичини, де город Чернівці; і на Угорщині під горами Карпатськими, де городи Ужгород (Унгвар) і Мукачів, теж наші люде. Всього буде нашого народу більше як 30 міліонів, з того в Росії більше як 25 міліонів. А багато розійшли ся з свого краю далекими світами, живуть у Сибірі, в Туркестані, в Америці цілими селами, або й по кілька, по кількадесять сіл, та тих сюди не лічимо. Бо говоримо про край, де наш народ

найбільше мешкає. де живе його більше, як якого иньшого народу.

Край сей тепер звемо Україною, а народ Українцями. За давніх часів він звав ся Русь, а люде — Русині; так і досі звуть себе здебільшого наші люде в Галичині та на Угорщині — Русині, Руснакі. Русею, як побачимо ще, звали ся всі землі, що належали за давних часів до Київської держави, та через те ся назва перейшла й на инші краї, не тільки українські, тому що вони до Київської держави належали: Русею почали звати ся і ті краї, що коло Москви, ті люде, що звуть ся у нас Москалями або „кацапами“, і Біла Русь, або Литвини, як у нас їх звуть. Згодом, для відміни, почали звати наші краї Малою Русею, або Малороссією, а московські краї — Великороссією, а нас Малоросами, але наші люде тої назви не прийняли. Прозивали Москалі наш народ „хахлами“, тому що наші люде на головах тоді носили чуби, а Москалі той чуб звали хаклом, але се було тільки прізвисьце, а не імя, — як і наші люде звуть Москву кацапами. А тепер уже прийняло ся однакове імя для всього нашого краю й усього нашого народу — Україна, Українці: так звуть себе наші люде чи в Києві, чи в Харкові, чи в Полтаві, чи в Одесі, чи в Галичині. Назва ся добра, стара, треба її держати ся. А звідки вона пішла, се потім побачимо.

Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути однаковий, не однакове в ній житте, не однакове й господарство. Близше до Чорного моря, де міста: Одеса, Херсон, Таганрог, Катеринослав, Єлисавет — там степ рівний, води мало, ліса нема, земля родить добре, коли вміти коло неї ходити, землі багато й окрім хліборобства багато ще й тепер випасають товару й овець; коло Дніпра і на схід від нього (коло Катеринослава, Кривого Рога, Ювівки) в землі багато заліза і кам'яного вугля, тому й багато фабрик і заводів. Се край полудневий, степовий. За ним на північ край середній — де Полтава, Харків, Ніжин, Черкаси, Вінниця, Камінець: тут уже не така рівнина, є й балки й горби, і гори, хоч не дуже високі; багато води; є й ліса трохи; земля врожайна, люде живуть густо, а годують ся в хліборобства. Далі — від Києва і дальше, де Чернігів, Мозир, Пинськ, Володимир, Берестє, Холм, — то край

лісовий: води багато, подекуди й занадто тої води та болота, земля недобра (пісок), люде й тепер не можуть вижити в хліборобства, а давнійше і того меньше: жили більше в бжільництва, ловили рибу, звіря. На заході високі гори Карпатські, де люде живуть і досі найбільше в випасу овець та в лісової роботи. На полудневий схід, над морем ще більші гори Кавказькі. Над самим морем люде промишляють найбільше рибальством та перевозом.

Так от, кажу, не може бути й однакове людське життє в таких ріжницях. Инакше господарять, инакше живуть, инакше вбирають ся в Карпатських горах, инакше над морем, инакше серед лісів та болота над Припетю; инакше в херсонських степах. Инакше трохи вбирають ся й трохи инакше говорять люде із Харківщини, — Слобожане, як на них кажуть, инакше Полтавці, инакше Поліщуки в лісових країв, инакше Подоляне, а инакше люде в гір, що звуть ся Гуцулами, Бойками й Лемками: в горах люде ще рідше між собою стрічають ся, ще меньше переймають що небудь одні від одних, ніж на долах, на рівнині, — тому й більші ріжниці; часом найблизше село, за горою, має й иньші звички, й иньші слова, й инакше вбираєть ся.

Та про те все — то наші люде, один народ і один край. Прислухати ся до мови, придивити ся до життя — й почувеш, що близший Галичанин Полтавцєви, як Поляк, як Чех; близший Слобожанин Подолянинови, ніж Москаль або Серб. Хоч і ті ближші собі як Німець або Француз, бо то все Славяне, народи одного коріня, але наші люде з різних країв України близші собі, ніж якийсь инший славянський народ, — то все Українці, один народ український.

В житті нашого народу й нашого краю були такі переміни, що або злучали тіснійше якісь частини нашого краю, або розлучали. От Галичина тепер належить до иншої держави, й инші порядки, инші закони в ній, ніж на Поділлі. Але півтораєста літ тому і Галичина, і Поділле, і Київщина належали до Польщі і були в них порядки однаковіші, а Полтавщина належала тоді до Росії, й порядки були в ній инакші, а Буковина була тоді під Туреччиною. Такі зміни приходять і переходять, а народ востаєть ся. І як ширить ся між народом освіта, свідомість,

починаєть ся ліпше, сильнійше життє, то й ріжні части народу й краю стають близшими до себе, більше довідують ся одні про одних, переймають одні від одних, і ріжницї в житті, в звичаях та мові меншають, вигладжують ся, і люде з ріжних кінців краю чують живійше, що то один народ, і помагають собі більше до кращого життя. Так повинно бути і у нас на Україні, і буде певно. А для того кождому повинно бути цікаво знати про свій край і народ, про його теперішнє життє і старовину, се-б то — історію. Сказав один розумний чоловік за давних часів, що хто не знає своєї минувшини, своєї історії (бо історією зветь ся оповіданнє про давнійше життє), то так як би до смерти зоставав ся дитиною. Так, як дитина не знає сказати про себе нічого, — чия вона і звідки, анї про те, що дієть ся і діяло ся навколо неї, — так і чоловік, що не знає нічого про свій край і народ, про його минулість і теперішнє життє, виглядає як та дитина. Не личить то чоловікови розумному і розсудному. Треба знати теперішнє життє свого краю та народу, а щоб розуміти, як воно складало ся і як його дальше вести, доконче треба знати його минулість. Як писав Тарас Шевченко:

Все розберіть, тай спитайте
Тоді себе: Що ми?
Чиї сини, яких батьків?
Ким, за що закуті?

2. Про найдавніші часи.

Народ наш живе на Україні вже дуже давно. Тисячу двісті або триста літ тому (600 або 700 літ по Різдві Христовім), жили вже наші люде мало не по цілій Україні, як і тепер.

До того часу, перед тим як народив ся Христос і по Христовім Різдві, з яких тисячу літ, у степовім краю, близше до Чорного моря, жили народи одного коріння з теперішніми Персами, що кохали ся в худобі, в конях і здебільшого кочували по степах з худобою, живучи в шатрах. Звали ся вони Скити, Сармати, Алани. По них то полишили ся в степах наших високі

могили, насипані над їх царями та ватажками; нащадків їх не лишило ся в наших сторонах, тільки на Кавказі zostав ся народ з того коріння, зветь ся Осетинами.

Під той час, як сі народи жили в степах над Чорним морем, народи славянського коріння, між ними й наші предки, сиділи далше від моря, в краю лісовім, та й у тім — середнім, між лісом і степами, і множачи ся з часом, посували ся все далі на південь. Степові народи з часом ставали слабші, ставало їх менше, а далі й зовсім порозганяли їх нові орди турецького та угорського коріння, що почали сунути в Чорноморські степи з Азії по Різдві Христовім. Були то Гуни, Авари, Болгари*), Угри. Вони не віставали ся жити в наших степах, а йшли далі в Дунайські краї, тільки порозганяли з наших степів попередні народи. Степи стали мало що не порожні, бодай часами порожніми стояли, і тоді стали наші люде осідати тут, і так засіли майже всю теперішню Україну, аж до моря Чорного, Азовського і до Дунаю.

Простору було досить, і люде осідали зрідка, хуторами. Кожний рід осідав окремо і жив собі осібно. Жили почасти з хліборобства, а також випасали худобу, ловили рибу й звіря в лісах, в бжільництві кохали ся дуже, особливо в лісовій стороні: бжолі водили ся в видовбаних в дереві дуплах, як уліях, так і вимували. Земля довго була неділена, а господарили спільно великими сім'ями: сини не ділили ся, жили разом, а порядкував господарством котрийсь старший віком, або котрий оборотнійший. Ще недавно бували на Україні такі великі, неділені сім'ї, душ часом по 20 і 30 в одній, що мали спільне господарство.

Вірили, що є такі боги, що правлять світом, і особливо шанували тих, від яких надіяли ся добра в господарстві: бога Перуна, що посилає грім і блискавицю, сонце — зване Даждь-богом, бога Волоса, що пильнує худоби. Їм молили ся й жертвували ріжну страву, але не було до того ані церков, ані священників (жерців), а справляв ті молитви кожний за свій рід.

*) Сі Болгари, оселивши ся за Дунаєм між Слав'янами, прийняли потім і слав'янську мову і змішали ся з тамошніми Слав'янами, а ті прийняли їх імя.

Як сонце повертало на весну, коло теперішнього Різдва, святкували прихід нового року, — се й досі задержало ся на Різдва, на Новий рік, як вечеряють серед снопів, бажають собі доброго врожаю, посівають зерном на щасте; усе отсе повоставало ся ще з тих давніх, давніх часів, як ще наші люди не були христіянами. Прихід весни стрічали веснянками, а на поворот сонця з літа на осінь було свято Купала, що й досі справляєть ся між нашими людьми. Ще й тепер памятають і „жертвецький великдень“, так само стародавнє свято предків наших — день померших. Тодішні люди вірили, що душа не вмирає з чоловіком, а далі живе там саме, де жив покійник. Ховаючи небіжчика, клали йому в могилу страву й всякі річи, потрібні до прожитку; се все закопували, або палили разом з покійником, клали в миску або глечик, і засипали землею.

Для громадських справ сходили ся старші з родів чи сім'їв на нараду — звало ся се віче; там порядкували й рішали, що треба. Були подекуди старшини, звані князями, але вони не мали великої сили, бо всякі справи рішала громада, віче, а князі мусіли громади слухати ся. Війська не було, а як треба було боронити ся, то хто був дужий, збирав ся з тим, що мав — чи з списом, чи з мечем, на коні, чи піший, і йшли боронити ся, чи воювати ся. Для оборони ставили городи; десь серед ліса, чи болота, або на високім шпилі сипали вали, копали рови, щоби ворог не міг приступити. В небезпечний час туди збирали своє майно, жінок і дітей і боронили ся від ворога. Досі від тих городів повоставало ся багато городищ. В спокійні часи ті городи здебільшого стояли порожні, а люди жили собі по хуторах. Тільки в декотрих городах завсїди мешкали люди, особливо заможнійші, багатші, купці — для безпечности; туди приїздили й чужі купці на торги та привозили товари.

Так жили собі предки наші довго окремо. Кождий знав тільки свою околицю, свій город: мали своїх старших, а иньші люди до них не належали. Звали ся ріжними іменами: в теперішній Чернигівщині та Полтавщині люди звали ся Сіверяне, найважнійші городи у них були Чернігів, Новгород Сіверський і Переяслав. Люди коло Києва звали ся Поляне, а земля та звала ся ще инакше — Руською землею. Ті, що сиділи над

Тетеревом і Случю, в великих лісах, звали ся Деревляне. Ті, що на Волині, — Дуліби. Одного спільного імя не мали, бо жили окремо, і спільної управи не було. Аж пізнійше се стало ся, а саме як, — зараз побачимо.

3. Про Київську державу.

Зпоміж усіх українських міст найбільше й найславнійше був Київ. Здавна, з непамятних часів, ще коли люде не знали заліза або міді, а робили собі списи чи сокири з каменя, жили не в хатах, а по печерах, — видно, що тут жило багато людей. А се тому перед усім, що тут сходили ся дві великі ріки: Дніпро і Десна. Над рікою легше було прогудувати ся — чи рибою, чи звіриною. Рікою їздили люде, куди треба, — сухих доріг тоді було не багато, і ними їздити не так було легко й безпечно. Тому й за українських часів під Києвом були найбільші оселі, найбільше людей багатих, торговельних: сюди найбільше приїздили й купці з чужих країв із усяким крамом.

Сим багатим і торговельним людям треба було охорони: були сусіди ласі на їх крам і багатство, що при нагоді раді були пограбувати їх добро, чи в дорозі, чи в самім Києві, як не було доброї сторожі. Тому сі київські люде, особливо значнійші, більші, звані боярами, здавна почали держати собі для охорони людей сильних, відважних, військових. Далі — то більше, і в часом так зібрало ся чималеньке військо в Києві, що боронило місто від сусідів та ходило з купцями, як вони везли свої товари в чужий край, а старшим над тим військом був київський князь.

Та обороною не кінчало ся. Київське військо — дружина, як воно звало ся, не тільки боронило свою околицю від ворогів, але й само нападало на сусідні землі, віддячуючи за їх напади, або просто шукаючи здобичі. В тодішніх часах військо й жило ся головню тим, що пограбувало або казало собі дати за викуп, щоб не грабувати. Щоб прогудувати свою дружину, київські князі й бояре ходили на сусідні волости й землі, набирали там всякої здобичі, а як ті відпрошували ся, то казали

собі давати що року данину „за мир“: що вони самі не будуть їх грабувати й иньшим не дадуть. Часом, що правда, такі походи не кінчалися щасливо. Про київського князя Ігоря оповідали таке: він дав своєму воеводі Свинельдові збирати дань з Деревлян і з того тримати свій полк, але вояки з самого Ігорового полку стали казати, що ті Свинельдові вояки збирають дуже багато всякого добра з Деревлян, посправляли собі гарну одіж і зброю, а вони ходять голі, — тай стали радити Ігорові, щоби він із ними пішов до Деревлян, щоб і собі зібрати дань. Ігор послухав і пішов, казав Деревлянам давати ще й собі дань; ті не мали як боронити ся — дали і у-друге, хоч поперед дали вже були Свинельдови. Та Ігорові з того ще більше розгоріло ся серце, як побачив, що мають що дати; він відіслав свою дружину до дому, а сам з малим полком пішов іще походити між Деревлян та полупити їх. Тоді зібрали ся Деревляне на віче й кажуть: „Нема тому краю! Треба зробити тому князеві кінець! Се як вовк унадить ся у стадо: як не вбити, так ціле стадо по одній вівці виносить, так і сей: як його не вбємо, то він нас знищить“. І так напали на Ігорове військо й побили його дружину, бо мало мав зі собою людей, щоби не ділити ся здобичею. Самого Ігоря вхопили і помстили ся немилосерно за його ненаситність: нагнули два дерева, привязали до них Ігоря, потім дерева пустили, і вони потягнули Ігоря та й роздерли на шматки. Але се й Деревлянам на добре не вийшло: вдова Ігоря княгиня Ольга пішла з великим військом на Деревлян, попала їх городи, побила багато людей і наказала давати дань іще більшу як за Ігоря.

Збираючи дани все більші, київські князі держали все більше війська; а що більше війська прибувало, то дальші походи вони робили, то більше городів і земель під свою владу брали, під себе підбивали. Землям тим була така ніби користь, що київські князі мали боронити їх від сусідів, заводити у них спокій і безпечність, нищити і карати розбійників; на те приходили вони що року зимою, вибираючи дань, а часом держали і цілий рік своїх людей, мужів, з військовою залогою. Та про те, чи бажають собі тої охорони й опіки ті землі, князі не питали: їм треба було дани для дружини, дешевого товару для торгу. Обій-

шовши свої землі зимою, на весну князі й бояри разом із купцями зіздили ся в Київ і, поскладавши товари на човно, везли Дніпром на Чорне море, а звідти до Царгорода (Константинополя), до Греків на продаж, а від них купували собі дорогі убрання, золоті убори, вино й усяке корінне. Туди ж продавали невольників, яких забирали в неволю на війні.

Не вдовольючи ся данею зі своїх земель, ходили київські князі походами на далекі, багаті краї, де надіяли ся великої здобичі: ходили на Царгород і землі грецькі в Криму і Малій Азії, ходили на Кавказ, на Каспійське море і Персію. За того Ігоря ходило військо в перські краї, здобуло багате місто Бердав — недалеко теперішнього Баку, і більше як півроку сиділо там, нападаючи на сусідні землі; тільки від хвороби почало їм багато людей вмирати, і вони забрали ся звідти додому. З таких походів, коли вони вдавали ся щасливо, привозили багато грошей, здобичі і невольників.

Память про такі походи лишила ся досі в піснях. От як співають у колядці:

Ой зпід гори та стоять тумани,
Та то не тумани — пара з коней йде!
Ой там же військо — аж землі важко,
Ой там у війську пана немає.
Ой одзоветь ся зличний паниченко,
Славного отця і пані матки:
„Я ж в тому війську та паном стану,
Велю гармати наворочати,
В Чернігів город велю стріляти“!
Ой бє та бє він в Чернігів город.
Там його не знали ні царі, ні пани.
Винесли йому миску червінців —
Він теє взяв, шапочки не зняв, не подякував.

Потім співають, як те військо йде на Переяслав і на Київ, збираючи окуп: се память про ті старі походи, тільки де-що перемінено (от як гармати пізнійше додано, а тоді їх не було). В иншій колядці співаєть ся, як дружина, не маючи що робити на Україні (видно, не було війни під той час), вибираєть ся в службу в грецькі краї:

Ой ходімо ми до ковальчика,
До ковальчика, до золотника,
Покуймо ж собі мідяні човна,
Мідяні човна, золоті весла,
Ой пустимо ся ж на тихий Дунай,
Долів Дунаєм — під Царигород:
Ой чуємо там доброго пана,
Що платить добре за служеньку —
Ой дає на рік по сто червоних,
По коникови, тай по шабельці,
По парі сукоп, тай по шапочці,
Тай по шапочці, тай по панночці.

Маючи під собою велике військо, взяли князі велику силу в самім Київі. Вже не питали ся вони в усякій справі громади, як вона рішить, тільки радили ся з військовою старшиною, з своїми боярами, і правили землею, як хотіли, а хто їм противив ся, того саджали до в'язниці або забивали. Багатим Киянам-боярам нові порядки були на руку: не тільки що мали тепер оборону через князів, а й усяку вигоду в торгівлі. З далеких країв привозили князі й дружина різні товари до Київа, й київські купці перепродували їх в інші краї в великим баришем. Багато з Киян-бояр служило в княжім війську і мало з того велику вигоду. Київ став дуже великим містом, багатим, славним на цілий світ.

Так складала ся держава Київська, або Руська. Я казав уже, що київський край звав ся здавна руським краєм, Русею. Тому київські князі теж звали ся руськими, київська дружина — Русинами. І ті землі, що вона з князями підбивала, до Київа прилучала — починали теж звати ся руськими, Русею. При кінці IX. віка (900 літ по Різді Христовім) уже багато земель до Київа належало, київським князям дань давало: не тільки українські, а й інші, аж під теперішній Петербург та Москву. По більших городах сицїли родичі київського князя або бояри, з більшим або меньшим полком дружини. Вони збирали дань, з того годували свою дружину, а частину посиляли київському князеві; мали теж пильнувати порядку й спокою, судити людей. Трапляло ся одначе й так, що сї намісники не слухали ся самі київського князя, бунтували ся, й підіймала ся війна: або люде не хотіли давати дани, і київський князь посилав військо, аби

їх „примучити“, аби були послухні. Особливо се бувало тоді, як умірав київський князь, і по нїм наступав новий.

Найдавніші київські князі, яких знаємо, називали ся Аскольд і Дир. Про них оповідали, що то вони в 860 році ходили човнами походом на Царгород; тоді Русь нагнала великого страху на Царгород; Греки вірили, що тільки чудо Боже їх тоді від Руси спасло, що вона, не здобувши міста, вернула ся назад.

Потім був князь Олег, славний війнами й походами. Про нього казали, що він був характерник, і для того мав у всім щасте. В 911 році він списав торговельну умову з Греками й скоро потім умер.

По нїм був той Ігор, а по його смерті кілька літ правила його жінка Ольга, доки виріс син Святослав, що й був князем. Він уславив ся своїми походами, кохав ся у війні, жив із вояками як простий дружинник, нічим від них не різняв ся. Він хотів завоювати Болгарію, але Греки того не дали йому.

По нїм лишило ся три сини, що й княжили в різних городах. Але спочатку старший брат, — київський князь побив свого брата, що княжив в землі Деревлянській, і той в тій війні наложив головою, а потім инший брат, Володимир зробив те саме з київським і став одним князем на всю державу, в році 969.

4. Володимир і Ярослав. Христіянство на Україні.

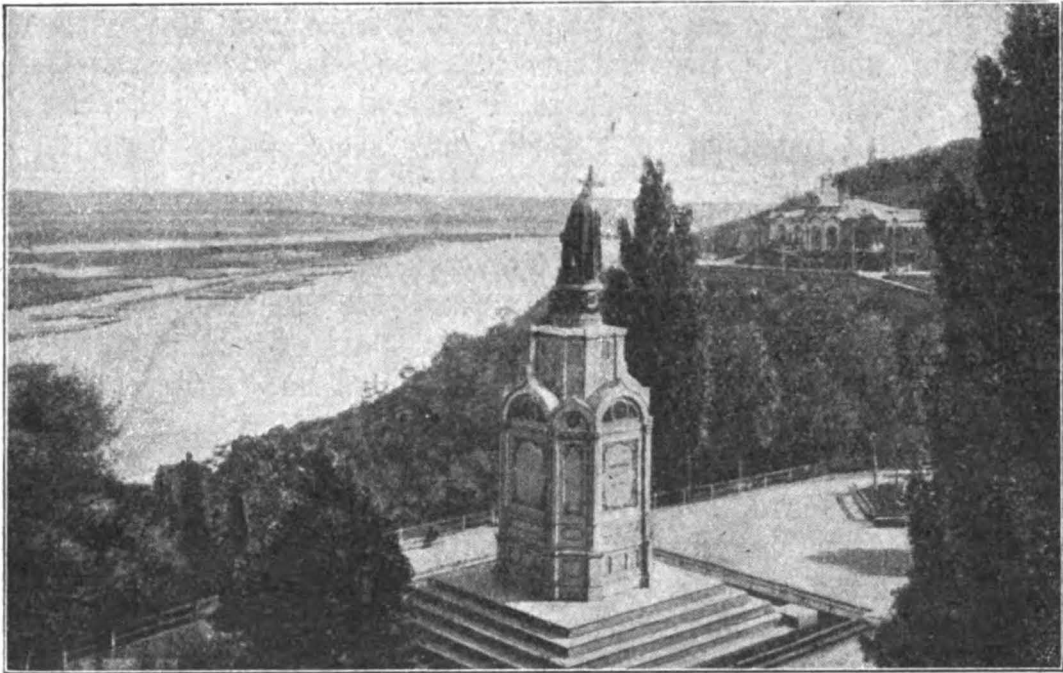
За Володимира і ще за його сина Ярослава Київська держава була найславніша й найсильніша, ніж коли инше. Ставши київським князем, Володимир позбирав усі українські землі й усі инші, які перед тим до Києва належали, приборкав неслухняні землі, бояр та князів, що не хотіли йому корити ся, і прилучив деякі нові, дальші землі. Українська держава сягала тоді від гір Карпатських до Кавказу, а на півночі до Волги, до великих озер, що недалеко Петербурга. На місце бояр і намісників Володимир по більших городах по тих землях посадив своїх синів: він мав багато дітей, бо мав багато жінок; і як сини підростали, він посилав їх княжити в різні городи.

Та тим він не вдоволив ся. Не раз і перед ним Київську державу збирали до купи київські князі, а потім вона знову розпадала ся; так само розпала ся б знову й тепер. Володимирови хотіло ся звязати державу міцнійше, звязю внутрішньою, добровільною, щоб городи й землі корили ся київському князеві не тільки зі страху перед київською дружиною, але щоб бачили свою вигоду, свою користь у тім, аби належати до Київської держави. Для того він старав ся придобрити собі громаду, добути її любов і ласку. Він не став правити самовільно зі своєю дружиною, а закликав на пораду громадських „старців“, — людей старших, поважнійших. При різних okazіях він робив великі бенкети, празники, скликав на них людей з різних городів, приймав тих, хто приходив, годував і поїв, чим мав. Скликав до себе на двір бідних людей, калік і сиріт, і наділяв їх. І в того справді пішла про нього слава скрізь як про князя „ласкавого“, прозвали його „ясним сонцем“. У нас на Україні позабувало ся се, але в далеких, глухих північних сторонах і досі ще співають різні пісні про „ласкавого князя Володимира“, „Володимира красне сонечко“, а починають ся звичайно ті пісні тим, як у стольнім (столичнім) городі Києві у того ласкавого князя Володимира був великий бенкет (пир) і там зібрали ся з різних городів різні люде, забавляли ся та хвалили ся своїми ділами.

Найсильніша, найславніша, найбагатша з усіх держав була тоді грецька, звала ся Византія; византійський імператор уважав ся за найславнішого, наймогутнішого володаря, а Греки — за народ найбільше учений, в усяких умілостях, ремеслах і знанні пайперший. Володимирови захотіло ся й свою державу приподобити до Византії. Він поміг византійському імператорови, пославши своє військо, як у Византії побунтували ся були деякі воеводи; за се імператор видав за Володимира свою сестру, та й тоді-ж мабуть прислав йому корону й пишні імператорські одежі, в яких Володимир представлений на тих грошах, що він казав зробити у Києві. Тоді-ж Володимир охрестив ся і казав хрестити ся людям у Києві, а потім і по інших городах.

Християне й перед тим бували на Україні. Здаєть ся, князь Аскольд був хрещений; за Ігоря була церква св. Іллі

у Києві, а жінка Ігоря княгиня Ольга теж охрестила ся по смерті чоловіка й її за те уважали святою. Але тільки вже

Пам'ятник Володимирови у Києві.

Володимир заходив ся коло того, щоб християнська віра розширилася по всіх землях його держави, аби як найбільше людей хрестило ся й сю нову віру приймало. Він виписав із грецьких і болгарських земель багатьох священників, а також єпископів і митрополитів, казав їм учить наших людей і настановляти з них священників. Почав ставити церкви по городах і по селах, де хрестили людей; закликав грецьких майстрів і казав їм вимурувати гарні церкви у Києві й по деяких інших містах. Попривозив із грецьких міст ікони, книги, також статуї. Виписав майстрів із Візантії й казав їм бити українські гроші, золоті й срібні, — такі, як бито в Візантії. Одним словом, як кажу, старав ся приподобити свою державу до Візантії, в чім лише міг.

З тим настала велика відміна на Україні і по всіх землях Київської держави. З християнством із Греції та Болгарії прийшла до нас наука, освіта, книги.

У Болгарії християнство на сто літ раніше прийняло ся і були вже всякі церковні книги, переложені на славянську мову, досить подібну до тодішньої нашої; відти за Володимира пішли книги й до нас, а перекладано і у нас інші книги з грецької мови. З Болгарії перейняли ми азбуку, славянське письмо. Почали у нас списувати й читати книги. Здебільшого були то книги церковні та духовні, але дещо можна було довідати ся з них і про світ, про інші краї, про старинні часи. Далі почали складати у нас і свої писання на науку людям, як по християнськи жити; почали списувати, що чули й знали про старовину, про початки Київської держави та що коли діяло ся: з таких оповідань, званих літописями, писаних у Києві за Ярослава й по нїм, знаємо й ми, що діяло ся на Україні за тих часів.

Духовенство, священники почали навчати людей, що гріх сварити ся, грабити, вбивати; наказували жити по християнськи; забороняли жити без вінчання, держати по кілька жінок, почали відрізняти дітей шлюбних від нешлюбних. Те саме наказували й книги, що їх читано тепер у нас. Поволі, поволі, але не минало то без послуху. Вже князі не вбивали, не різали так одні одних, без милосердя і сорому, як давніше. Знаходили ся люде, які кидали світське життє, йшли в ліси, в пустині, в печери або в монастирі, щоб жити по християнськи в молитві й пості. Так зявляли ся монастирі в різних місцях, а особливо в Києві, де був і найбільший та найславніший із тих монастирів — печерський. Мало хто розумів тоді, що важнійше жити у правді й любови між людьми та владжувати життє й його порядки по доброму, аніж тікати від життя та на самоті „спасати свою душу“, як говорило ся. Життє, ледви помазане християнською наукою, здавало ся новим християнам таким грішним, що вони вважали сливе неможливим жити в нїм „по божому“.

Задля державного життя заведенне християнства мало ту вагу, що ся нова віра заводила ся від князя, від правительства, і духовенство дивило ся на правительство як на свою поміч і охорону, стояло по стороні князів, навчало людей корити ся князеві й шанувати його. Тому ота нова церква, освіта, наука звязували сильною внутрішньою звязю землі Київської держави;

через них усі землі тягнули до Києва як до найбільшого огнища тої нової віри, церкви, науки. Тому то так дуже займав ся християнством Володимир, давав йому всяку поміч і опіку.

По нім того самого пильнував його син Ярослав. По Володимирі (що вмер в р. 1015) зістало ся багато синів. Вони сиділи по різних землях і почали між собою сварити ся й воювати ся. Святополк, що сидів у Києві, почав убивати й виганяти братів із їх городів, щоб вібрати всі землі до купи в свої руки, як то зробив був свого часу його батько. Але його переміг брат Ярослав і з часом забрав в свої руки майже всі землі, які за Володимира належали до Києва; українські землі таки всі вібрав. Подібно як батько, він багато старав ся для церкви й духовенства, для освіти й книжності. За його часів були вже на Україні письменники, які вміли складати різні поучення так гарно, як тільки вміли найліпші письменники грецькі: такий був священник Іларіон, потім поставлений митрополитом у Києві. Ярослав старав ся також, аби людям не було кривд від княжих бояр і урядників. До нас переховав ся збірник законів, під назвою „Руська Правда“, — там списано, як суди мали судити й карати за Ярослава; між ними є й устави, видані Ярославом для урядників, що їздили по селах і городах: що вони мали брати від людей на своє прогонування, а більше того не сміли. Як би того більше пильнували і Ярослав і його потомки, було б ліпше людям і самій державі: була б у ній справді внутрішня звязь, усі б до неї горнули ся. Та вийшло инакше.

Київська держава була велика і славна за Ярослава, як і за його батька. Мало не з усіма більшими володарями тодішніми Ярослав був посвоячений: сам він мав собі за жінку доньку шведського короля, його син був жонатий з византійською царівною, одна донька була віддана за французького короля, друга за норвезького; сестру свою Ярослав видав за польського короля, а угорський король теж був жонатий з українською князівною. Різні сусіди, як їм трапляла ся біда, шукали схоронища й помочі у Ярослава; так, багато помагав він польському королеви, бо той не міг собі ради дати: були все великі бунти в його землях.

Та слава й сила української держави не довго по Ярославі постояла. Але хоч і впала вона, багато по ній сліду всякого — і доброго і лихого — лишило ся на довгі віки. Лишила ся християнська наука і віра, церква і духовенство, письменство й однакова книжна й церковна мова славянська по всіх землях; лишив ся один княжий рід, з якого різні землі довго потім мали собі князів, уважаючи, що то їх володарі природжені; лишило ся спільне ім'я руське; лишило ся однакове право і закони, однаковий лад у громаді, в управі, однакові власти; багато приподобило ся до себе життє по різних українських краях і ближшими вони одні до одних себе почули. Тому ся українська, Київська держава, хоч давно пропала, має велику вагу в нашій історії.

5. Київська держава розпадаєть ся.

По Ярославі (вмер р. 1054) лишило ся багато синів, і він, вмираючи, розділив між них свою державу. Тоді князі — не тільки у нас, а й по інших краях, ще не розуміли, що держава — то не поле, яке батько розділює між дітей, аби нікого не скривдити, що то не власність його, а річ громадська, публична. Наказував Ярослав синам, аби не зводили такої бучі, як він сам із братами по смерті батька звів: аби держали ся купи та слухали ся старшого брата замість батька, бо як будуть воювати ся, то й себе й землю свою погублять. Та легко то було старому говорити! Син батька не слуха, і сам Ярослав батька Володимира не слухав, як той жив — хотів з ним воювати ся; де-ж уже, щоб брати брата слухали! До того-ж старший Ярославів син, що дістав Київ, був не дуже проворний — проворніший був другий син Святослав, і той вигнав його з Київа. Та позбирати всі землі до своїх рук йому не удало ся, і тим, що пробували по ній се зробити, так само не удало ся, або й ще менше. Уже князі, ставши християнами, трохи бояли ся гріха і не сміли вбивати одні одних, як за давніх часів. Що далі, то більше їх множило ся, а кождий хотів мати якусь часть у своїй „батьківщині“, як вони казали. Тоді у степах чорно-

морських були кочові орди, охочі до походів та грабування. Як котрому князеві своїх сил та війська бракувало, то він — до Орди, кликав її Україну воювати, — а та до того торгу й пішки! Ішла з тим князем воювати, палити, грабувати села й міста його супротивника. Тяжко було з тим собі раду дати. До того треба сказати, що таки по самих землях люде, особливо бояре та всякі заможні, не раз ліпше хотіли мати свого осібного князя, ніж слухати київського, чи його воєводи: звичайно такий свій князь більше слухав громади і дбав про її ласку, аніж той київський, або його воєвода. Тому й самі люде часто помагали своєму князеві відборонити ся від київського.

Через те все київським князям не удавало ся ніяк зібрати до купи Київську державу, і вона що далі, то ділила ся на дрібніші та дрібніші часті. З початку Україна поділила ся на більші землі: Київську, Волинську, Галицьку, Чернігівську, Переяславську. Потім кожда з сих земель розділила ся на дві або три частини: напр. Волинська — на князівство володимирське і луцьке, Чернігівська — на чернігівське й новгород-сіверське. Далі ці часті стали ділити ся на ще дрібніші часті. У кожній був свій князь, і кожний хотів загорнути більше землі, воював ся з другими князями, палив і нищив їх землю, розганяв і забирав у неволю людей, приводив Орду до помочі або та й сама, користаючи з княжих суперечок, набігала, палила і в неволю забирала. Гіркий світ настав людям. Ось як пісня, зложена пізнійше (зветь ся „Слово о полку Ігоревім“, — найкраща то пісня, яка нам з тих часів лишила ся) описує ту біду, що настала за синів та внуків Ярославових: „тоді засівала ся земля та поростала сварками, гинуло життя людей божих, укорочував ся вік людський серед княжих суперечок! Тоді рідко де по руській землі гукали орачі, за те часто кракали ворони, ділячи між собою трупи, а галки мовили свою мову, збираючи ся летіти на поживу“.

Ділячи все дрібнійше та дрібнійше землі та тратячи свій час і сили у вічних війнах та усобицях (суперечках), князі все більше обтяжали своїх людей податками, а все менше мали силу боронити українські землі від сусідів і від тих степових орд, що гірко давали ся в знаки Україні.

Давнійші орди тільки переходили через чорноморські степи в дальші краї і від них не було Українцям такої біди. Але вже за Ігоря прийшла в сі степи з Азії, з Туркестану, орда Печенігів, турецького коріння, дуже хижа й войовнича; вона далі не пішла, а стала кочувати в чорноморських степах. Жити разом із тими Печенігами було неможливо; вони нападали, забирали худобу й людей у неволю, палили й убивали. Українці стали з Чорноморя переселювати ся в дальші краї; тільки подекуди лишали ся ще наші люде на Чорномор'ї. Але Печеніги стали потім нападати на дальші землі, грабили й палили, і знищили всю околицю близшу до степу, аж під Київ і Переяслав. Багато воював ся з ними Володимир, але тільки за Ярослава підупали вони так, що удало ся їх сильно побити, й вони потім забрали ся з наших країв за Дунай. Одначе на їх місце прийшла друга орда — Торки, а потім і третя — Половці. Торків було небагато, й вони скоро зникли, але половецька орда була велика, півтора ста літ кочувала в наших степах та пустошила українські землі. Як князі наші були у згоді, вони держали Половців в страху й не давали їм грабувати наших земель; як же зачинали ся між князями війни та сварки, то вони не тільки що не боронили України від Половців, а ще й самі приводили їх, як я казав, а Половці грабували не тільки ворогів того князя, а не раз і самі його власні землі. Цілі краї, близші до степу, нераз зовсім пустою ставали від тих половецьких грабувань, а люде тікали звідти в дальші, лісові краї, куди Половці не заходили.

Так не було ані спокою, ані порядку. Люде дуже жалілись на своїх князів, що сварять ся та воюють між собою, а не обороняють землі від сусідів, дають Полякам або Уграм захоплювати українські землі, не боронять їх від Половців, не пильнують суда та управи, не вважають, що їх урядники та слуги кривдять людей, а й самі більше пильнують, аби щось взяти, ніж щоб була справедливість. „Не май собі двора коло княжого двора, не держи поля коло княжого поля, бо княжий тивун (урядник) як вогонь приложений трутом, а слуги його як искри: від вогню устережеш ся, а від искор не устережеш ся, аби вони не попалили одежі“. Так пише один чоловік із тих часів, а другий так каже до князів: „Коли тивун засуджує

неправедно та бере гроші (за штраф), а за ті гроші купує собі їжу, питтє, одєжу, а вам — князям — на ті гроші купують обіди, бенкети справляють, то се так як би ви — князі — віддали людей христових на жир злодіям і розбійникам“.

А от яке оповідання вложено в тих часах про князів та про їх слуг: один князь на бенкеті, щоб тивунови докучити, спитав владика: „Де буде тивун на тім світі?“ Владика сказав: „Там, де й князь“. Князеви немило було таке почути, і він сказав владичі: „Як то? тивун неправедно судить, хабарі бере, людей обдирає, мучить, все зле робить, а я що?“ А владика сказав на те: „Коли князь добрий і справедливий, то він і тивуном або иншим начальником поставляє чоловіка доброго, розумного й совісного, — тоді й князь і тивун в раю будуть; коли ж князь не має страху Божого, людей не жалує, то він і тивуном поставляє чоловіка лихого, аби тільки лупив із людей гроші на князя, а людей нехай не жалує, — напустив його як голодного пса на стерво; то такий князь піде до некла, і тивун із ним до некла“.

З того видно, як невірно дивили ся люде на княжу управу, які жалі мали на князів та княжих урядників і слуг. Та жалі жалями, але для того, щоб поправити діло, люде нічого не робили. Складали все на князя і тільки того собі бажали, аби князь був добрий — то все буде добре. Але князь часом трапляв ся добрий, а частійше ніякий, або й зовсім лихий. А хоч би й який добрий князь, то він сам один своєю головою не міг у всім зробити доброго ладу: до сього треба було ради й помочі розумнійших, кращих людей із громади. Але до того не могли тоді додумати ся ані князі, ані громада.

6. Татарський погром. Галицька держава.

Так пройшло без малого двісті літ від смерти Ярослава. Україна поділила ся на велику силу князівств (особливо багато було їх у Чернигівщині). Князі ослабли від того поділу й вічних воєн, городи збідніли. Київський князь не мав між князями пиякої

сили й послуху, бо й сам не мав більше сили від інших; самий Київ — „матір городів українських“, як його називано, нераз грабили інші князі зі своїми вояками та помічниками Половцями, воюючи з київським князем. Найгірше пограбував і знищив Київ в 1169 р. князь Андрій володимирський (з міста Володимира, що коло Москви), аби Київське князівство підірвати, а своє нове князівство піднести, і пізнійше ті князі володимирські вмісно сварили українських князів, аби Україна упадала, а їх держава (що пізнійше Московською стала зватися) підносила ся та гору брала. Велике князівство на Україні ще було тільки в Галичині — про нього скажемо слідом.

Коли Україна так підупала й стратила силу, впала на неї страшна буря. Прийшла нова орда з Азії й, знищивши Половців, що й так були вже під той час ослабли, буйним вихром пролетіла над Україною. Були то Татари, інакшим іменем звані — Монголи. Монгольська орда кочувала на далекім Сході, коло Амуру. Та в тій орді з'явив ся в тих часах великий воїтник Темуджін, який злучив до купи всі частини тої орди, почав підбивати сусідні народи й землі і незадовго запанував над усіма краями від Китаю аж до Кавказу. Його внук, Бату (або Батий) на ім'я, пішов походом в чорноморські краї й, знищивши Половців, став воювати українські і московські землі. Він хотів тут заложити своє татарське царство і підбити собі сусідні землі. Щоб привести до послуху й покірності, Татари мали такий звичай, щоб відразу як найбільше настрашити людей своєю нелюдськістю, аби потім боялись і не бунтувались. Тому городи, особливо більші, вони здобували й побивали людей без розбору й милосердя, а потім тим, котрі лишили ся, казали давати дань і бути послухними.

В 1239 році Татари напали на українські землі — ті що за Дніпром, узяли Чернігів і Переяслав, понищили міста, побили багато людей. На другий рік Бату перейшов Дніпро, приступив під Київ. Дика орда облягла місто як хмара: літописець каже, що від рипу возів, реву верблюдів та іржання коней в татарських стадах, що йшли з ордою, голоса в місті не можна було чути. Князь утік зі страху; люди боронили ся самі, як могли. Татари своїми таранами (такі повішені на шпурях,

бруси, що стіни розбивали) розбили мури міста; коли Татари відпочивали, люде київські поставили деревляну кріпость навколо церкви Богородиці, побудованої Володимиром, але кріпость не була сильна: Татари зараз здобули її. Люде кинули ся тікати до церкви на хори, але такої сили людей не витримали мури, і церква впала та людей подавила. Татари потім перейшли через Київщину, Волинь і Галичину, здобуваючи городи, які стояли по дорозі, та побиваючи людей; прийшли на Угорщину, поруйнували її, Польщу також. Потім вернули ся назад в чорноморські степи, осіли ся над Волгою і послали своїх післанців в сусідні землі списувати людей, щоб давали їм дань. Так понали українські та московські землі в неволю татарську.

Багато в тім завинили князі. Хоч яка велика й сильна була орда татарська, але як би вони спільно й однодушно заходили ся боронити ся від неї, то мабуть би і відборонились, а в кождім разі — не дали б на таке знищення своїх земель Татарам. Вони-ж не думали про се; не помагали один другому, кождий боронив свого города, але на те не мав сил, або й таке було, що лишав людей на ласку божу, та тікав, куди видно. Тому, як показало ся, що князі не вміють оборонити землю від Татар, або й боять ся з ними бороти ся, в різних місцях на Україні люде постановили не слухати ся князів і не приймати їх до себе більше, а здати ся на ласку Татарам і тільки їх слухати ся. Знаємо вже, що з княжої управи, з княжих урядників і слуг люде були і без того невдоволені, жалілись на вди́рства й неправди. Тепер хотіли вовсім відчепити ся від князів, ва помічу Татар. Бо коли мали й Татарам дань давати, і князям, а князі їх не могли нічим від Татар захистити, то ліпше хотіли мати діло тільки з Татарами та їх ласки шукати. До того надіяли ся, що Татари не будуть мішати ся до їх справ, і хотіли жити собі по своїй волі, без князів та їх начальників, хоч би й під Татарами.

Знаємо, що так було в Київщині й на Волині по різних місцях, а мабуть і ще подекуди. Коли князі хотіли силою змусити тих людей до послухности потім, як Татари пішли собі над Волгу, люде не давали ся, боронились аж до останнього та кликали на поміч Татар. А Татарам се було на руку, бо

князів бояли ся, що ті колись при добрій нагоді схочуть відборонити ся, а самі люде, як почне жити кожда громада осібно, для Татар будуть зовсім безпечні, — що схочеш, те можна буде з ними зробити.

Так на довший час не стало майже зовсім князів в Київщині та Переяславщині. В Чернігівщині князі позоставали ся, але такі були дрібні та безсилі, що нічого не значили. Намножило ся їх за той час без кінця, а Татари робили з ними що хотіли, без вини не раз убивали або проганяли. Сильна держава на Україні зістала ся тільки в Галичині та на Волині, і вона по татарським погромі продержала ся ще цілих сто літ.

В Галичині не було ніколи багато князів: все знаходили ся такі князі, що вміли інших вигнати, а собі їх землі позабирати. Коли-ж тамошня княжа родина вимерла (року 1199), злучив до купи Галичину з Волинею (властиво часткою Волині) волинський князь Роман. Був то князь смілий, завзятий, войовничий, а людям припав до вподоби ще й тим, що приборкав бояр, які були забрали велику силу в Галичині й не давали просвітку людям. Тому й Києане горнули ся до Романа й хотіли його мати своїм князем. Та він скоро вмер, лишивши двох маленьких синів, і сусіди — угорський король та польський князь хотіли забрати його землі. Але люде тримали ся малих княжат, старі вірні слуги їх боронили. Коли Романовичі вирости, вони зібрали в своїх руках всі землі галицькі й волинські; а що жили вони в згоді і все робили разом, то мали чималу силу та за батьківським прикладом почали думати про те, щоб і інші українські землі до себе прилучити; старший з них, Данило був особливо меткий та рухливий князь. Та тоді став ся татарський погром. Данило сховав ся від Татар, бо не надіав ся оборонитись, а як вийшли вони з його земель, почав збирати сили, щоб увільнити ся від них. Своїми та братніми силами він не надіав ся побороти Татар і шукав помочі в сусідів. Папа римський, се-б-то найстарший владика католицької церкви, мав тоді велику силу й обіцяв Данилови допомогти на Татар, як він буде йому послухним, пристане до католицької церкви. Папа обіцяв наказати католицьким королем іти на Татар, помагати Данилови, і Данило годив ся за се поєднати ся з католиками.

Папа прислав тоді Данилови корону й кавав його коронувати королем. Але помічі Данилови на Татар від не дав, королі папи не послухали, й Данило, побачивши се, покинув папу. Попробував своїми силами воювати ся з Татарами, але се було йому не під силу. Головно, що люде на пограничу волинським (коло Звягля, Межибожа, по Случі і Богу) держали ся Татар і не хотіли піддавати ся Данилови. Не міг він через се прилучити київських земель та збільшити своїх сил. Мусів покорити ся Татарам, але не міг того пережити і з жалю скоро вмер (1264 р.).

По ній галицькі й волинські землі поділилися на кілька частей, але внук Данила Юрій зібрав їх усі в своїх руках. Пишуть, що за його часів край той жив у спокою й багатві. Татари бояли ся дразнити таких сильних князів і в тутешні справи не мішали ся. Біда тільки, що ся галицька держава стояла тепер зовсім окремо — за нею, над Дніпром, не було нікого, хто міг би допомогти їй у біді, а навколо були чужі держави: угорська, польська, чеська, які ласим оком дивили ся на сі багаті галицькі та волинські землі та при кожній нагоді раді були собі їх захопити. Се й показало ся, як вимер Романів рід, — на Юрієвих синах, та на внуку — сині його доньки, який княжив тут по них, а якого потім убили бояри в р. 1340.

7. Литва та Польща забирають собі українські землі.

Так ослабла й розпала ся Українська держава. Винні були в тім князі й бояри, що брали ся правити, а не вміли ані завести ладу, ані задержати вкупі українські землі. Винна була й громада, що вміла жаліти ся на княже та боярське безголове, але не старала ся і не вміла направити того ладу і воліла ліпше піддавати ся під татарську владу, ніж завести порядок у своїй державі. Власна держава — велика сила до всього доброго, треба тільки постарати ся, щоб у ній був добрий лад. А окремим городам та селам без державної звязи, без спільної сили і поради і в теперішніх часах ще не дадуть

прожити, а не тільки в тодішніх. І як розбила ся та поділила ся Україна, — стали загарбувати українські землі держави сусідні.

Поділені та ослаблені землі подніпрянські, в Київщині та та Чернігівщині, стали забирати князі литовські. Саме тоді як на Україну впала Татарщина, у литовського народу завязувала ся своя власна держава, і войовничі, меткі князі литовські почали забирати землі білоруські, сусідні з Литвою, а далі й українські. Робили се вони по малу й потиху, без івалту і крику.

Дрібним князям казали помагати їм на війні, слухати ся як своїх зверхників, як що накажуть, і ті не маючи сили противити ся, мусіли слухати ся. Люде, наскучивши непорядками і татарською неволею, легко приймали власть литовських князів. Тим більше, що литовські князі в справі їх не мішали ся, нічого не переміняли. „Ми старини не рухаємо, а новини не вводимо“, — казали звичайно литовські князі, і справді не робили великих перемін. Ті князі з литовського княжого дому, чи литовські пани та воєводи, що осідали по українських краях та городах, хрестили ся на православну віру (Литва була тоді ще нехрещена), приймали українську мову, в суді судили по місцевим звичаям, в управі теж місцевих порядків пильнували, і з часом вони й самі забували, що вони не Українці, а Литвини, і люде того не памятали й уважали їх за своїх.

В 1340 р. бояри галицькі та волинські, забивши свого князя, що у них княжив (був він онук короля Юрія по матері, а з польського роду), добровільно взяли собі за князя Любарта, сина литовського князя Ієдими́на. Та того не схотіли допустити король польський і угорський, що вже давнійше умовили ся собі забрати землі галицькі та волинські, бачучи, що бояри не живуть добре зі своїм князем. Коли ті бояри свого князя вбили, зараз польське військо з одного боку, а угорське з другого рушили в Галичину. Та найстарший із бояр Дмитро Дедько, що тоді правив Галичиною, покликав Татар до помочі й відігнав Поляків та Угрів. Одначе тим не скінчило ся: 35 літ воювали ся Поляки та Угри з Любартом за галицько-волинські землі. Любарт хотів їх собі задержати, Поляки та Угри хотіли

собі взяти; Галичину онанували Поляки, Волинь держав Любарт.

Та незабаром то все змінило ся. В Польщі вмер король, не лишивши синів, тільки доньку. Найстарший із князів литовських („великий князь“) Ягайло, Любартів братанич, посва- тав ту королівну. Польські пани згодили ся видати її за нього з тим, щоб він охрестив свою Литву на католицьку віру (По- ляки були католики) і прилучив на вічні часи до Польщі всі землі литовські й иньші, що до литовських князів належали, отже й білоруські та українські. Ягайло на се згодив ся, бо хотів бути королем над Польщею й Литвою, й списали таку умову про злуку Польщі й Литви в одну державу.

Стало ся се в році 1385. Ягайло оженив ся з польською королівною й став королем у Польщі, а Поляки надіяли ся, що тепер усі землі литовські, білоруські й українські їх будуть. Та воно не пішло так легко. Самі землі не хотіли переходити до Польщі, бо під литовськими князями вони жили по своїм давнім звичаям, а Поляки в тих землях, які забрали — от як у Галичині, заводили польську та латинську мову, польські по- рядки, забирали ірунти й роздавали Полякам, — як далі поба- чимо. Князі з литовського роду, що сиділи по землях україн- ських та иньших, теж не хотіли під Польщу йти. Брат Ягайлів у-перших схотів стати великим князем та правити замість Ягайла в землях литовських. Почали ся за те великі суперечки. — потягли ся вони більше як на півтораєта літ. Поляки покли- кали ся на ту умову про злуку 1385 р., а литовські князі й пани казали, що вони на ту умову не приставали, а Ягайло зробив її самовільно, їх не питаючись. Вони вибирали собі вели- ких князів, які хоч признавали польських королів (Ягайлових синів та внуків) своїми старшими, але ні в чім їх не слухали ся й правили зовсім на свою руку. Щоб досягти свого, — мати литовські землі під Польщею, Поляки не раз умисне вибирали собі тих великих князів литовських за королів (бо то була та сама княжа сім'я — потомки Гедимина), але і в такім разі ли- товські пани та князі правили своїм краєм окремо від Польщі.

Багато про се сварились, навіть і воювались, та се не помагало: велике князівство Литовське було собі окремо,

а королівство Польське окремо, хоч часом один і той самий чоловік був zarazом і великим князем литовським і королем польським: в Польщі правило правительство польське, а в великім князівстві Литовським — литовське, а король чи великий князь і тут і там не багато значив.

Зовсім відірвати ся під Польщі пани з Литвинів, що правили тоді великим князівством Литовським, одначе не хотіли, бо Поляки помагали їм держати в руках українські та білоруські землі. Ті пани з Литвинів по тім, як їх вихрестив Ягайло, були тепер католики, через те були Полякам ближші, і ті помагали їм на православних — то значить українських та білоруських панів та князів. Від Поляків переймали литовські правителі також постанови ріжні, які були їм на руку. Постановили й таке, щоб православних на ніяке вище начальство не пускати. З того українські князі та пани були дуже невадоволені, пробували бунтувати ся, але не мали стільки смілости та однодушности, щоб усім повстати: одні забунтують, а інші притихнуть, і так з того нічого не виходило, і мусіли вкінці тихо сидіти. А державою правили пани з Литвинів і так хотіли справою вести, щоб і з Польщею разом бути і осібну державу мати та нею самим правити.

Колиж Поляки побачили, що не можуть зробити одну державу з Польщі та Литви, то захотіли прилучити до Польщі бодай українські землі, що належали до Литви. Довго про се сварили ся і навіть воювали ся. За Ягайла забрали Поляки Поділля, а інших земель не могли. Аж у 1569 р. се їм удало ся. Тоді королем польським і великим князем литовським був Жигимонт-Авґуст, правнук Ягайла. Він не мав синів і бояв ся, що як умре, то Литва відділить ся від Польщі, і всякими способами помагав звязати Литву з Польщею в одну державу. Для сього скликано в місті Люблині сойм (так як Дума), з Польщі й Литви. Литва і тут противила ся, та, щоб перешкодити, тихенько з сойму відіхала, але Поляки з королем постановили без неї, що українські землі — Волинь, Брацлавщина (де Виниця й Умань), Київщина з задніпрянськими землями й Підляше (по річці Бугу) мають бути прилучені до Польщі. Видали про се маніфест і наказали панам і послам (депутатам) з тих

земель приїхати на польський сойм — зложити присягу Польщі, — инакше грозили ся, що відберуть від них маєтності й уряди. Пани й посла з українських земель приїхали, але просили короля, аби їх не змушував до тої присяги, не прилучав їх силоміць до Польщі. Та король не слухав: казав присягати, бо буде відбирати маєтності й уряди. Вони настрашили ся і, хоч із плачем, а присягли: не мали сміливости противити ся.

Так тоді сливе всі українські землі прилучено до Польщі. Тільки Чернигівщина тоді належала до Москви, бо тамошні православні пани, як воювали ся з Литвинами, піддали ся Москві; але і Чернигівщину трохи згодом забрали, хоч на коротко, — тільки тридцять літ перед Хмельниччиною, яка всі землі задніпрянські й київські від Польщі відірвала.

8. Польські порядки на Україні.

Котрі землі переходили під Польщу, там заводили Поляки польські порядки: з початку в Галичині, потім на Поділлі, а тепер і по всій Україні. А були ті порядки для українських людей, а особливо для людей простих, дуже недобрі, далеко гірші, ніж були в державі українській (поки литовські пани не почали заводити польських порядків). Прийшло ся Українцям пожалувати за своєю власною державою, та нічого робити: тепер усім правила Поляки, а Українці не мали ні в чім голосу.

Поляки були католики та мали собі за обов'язок, щоб свою католицьку віру ширити, а інші віри тїснити, аби люде на католицьку віру переходили; так учили їх духовні, і так їх королі і пани старали ся робити. Українці ж були православні, і для того у всіх мали прикрости і не було їм ходу ні в чім.

Пани-Поляки так уважали, що православні не можуть бути допущені ні до якого начальства, ні до якого уряду: напр., міщанин, котрий православний, не повинен бути вибраний ні в яку старшину; навіть до цехів або до ремесла в науку православних не приймати: ні до чого йому приступу не мало бути. У Львові, у столиці галицькій, Українцям вільно було мати

доми тільки при одній вулиці, більше ніде, і тільки на тій одній вулиці можна було дзвонити у дзвони православної церкви, або священикам ходити з хрестами та хоругвами, або ховати мерця в процесію. Не вільно було ніде ставити православним нових церков. А хоч сих заборон не завсїди пильнували, то все таки ними дуже докучали православним. За ніщо кожного православного мали, а Українці були тоді всі православні.

Мову у всім заведено польську та латинську, і в судах судили по польському праву, а не так як люде на Україні звикли. Начальниками всякими королі настановляли тільки Поляків, Полякам роздавали землі всякі — порожні чи з селянами. У панів українських землі відбирали та Полякам оддавали, або ріжними способами до того приводили, щоб ті землі в польські руки йшли: намовляли українських панів, аби видавали доньок за Поляків та маєтками наділяли; не раз український пан, женячи ся з Полькою, і сам мусів на католицьку віру перейти (бо католикам женити ся з православними заборонялось), і діти його вже ставали Поляками. Чимало панів, бачучи, що нема Українцєви ніде ходу, й самі на католицьку віру переходили та ставили Поляками. І так з часом звело ся зовсім українське панство. Син того князя Острозького, що про нього я казав, Копстантин молодший, ще славив ся як голова українського народу, як перший оборонець православної віри, помічник Українцям у освіті (він заложив українську школу в своїм місті — Острозі, друкував книжки й інші добрі річі для України робив), а вже сини його були католики і Поляки, і всі величезні його маєтки в польські та католицькі руки пішли. Так з часом стали на Україні панами самі Поляки, а Українці — самі міщане та селяне, панські піддані-кріпаки.

Селянам та всякому вбогому людови і в Польщі було не добре, бо пани здавна там велику забрали силу, а на Україні — то й поготів. За давніх часів на Україні були невільники, такі, що в панських дворі сиділи і на панській страві робили; були й селяне свободні, які на своїй землі сиділи і тільки на князя податки платили, а в громаді своїй всякі справи самі порядкували. За польських часів невільників ніби не стало,

але всіх селян у таке кріпацтво повернули, що мало що від невольництва різнило ся. Земля вся уважала ся панською: панам повіддавано селян із землею, а котрих земель з селянами ще не віддано панам на вічність, то такі землі ріжним панам віддавали в державу (звали ся такі пани державцями й старостами), і вони тими селянами так само правили, як пани-дідичі своїми „підданими“ — кріпаками. Могли від селянина, або як вони його називали — від „хлопа“, землю відібрати, землю з селянином чи нарівно иншому панови продати. Могли на підданих всякі роботи, податки й чинші (грошові податки) накладати, й справді накладали все нові та нові. Коло року 1450 в Галичині селяне, напр., давали з лану ґрунту (коло 15 десятин) від 30 до 48 грошей, велику міру вівса — звану „колодою“ й робили 14 днів панщини що року; а сто літ пізнійше давали стільки, що се виходило на 4 і на 8 колод вівса, а панщини мали робити два або й три дні на тиждень з господарства, а господарства були вже не ланові, а пів-ланові. Пізнійше ще збільшила ся та панщина так, що селяне не мали про-світку й мало не цілий тиждень мусіли робити на панських ланах, не можучи робити на себе. А при тім мусіли зносити всякі кривди й поневірку від пана. Он як писав один Француз, що побував на Україні перед Хмельниччиною: „Селяне дуже бідують, три дні на тиждень мусять ходити вони на панщину (а бувало й далеко більше як три дні), і крім того від свого поля дають своєму панови по кілька мір хліба, курей та гусей. Крім того вони возять дрова до двора й мусять сповняти різні-преріжні роботи. Дають дань грошима, десяту вівцю від овець, так само від свиней, від пасіки десятий улій, а що третього року від худоби мають дати третього вола. Все що подобаєть ся панови, мусить селянин йому віддати. Не диво, що бідні селяне не мають нічого. Мало ще того: пан може не тільки забрати від селянина все, що він має, але й позбавити його самого життя. Польські пани панують і живуть як у раю, а селяне мучать ся як у пеклі. Коли ж пан трапить ся недобрий, то гірше їм як у каторзі“.

На всякі кривди від панів не було ні суду, ні розправи. У всяких справах селянина судив його пан, міг засудити хоч

на шибеницю за що небудь, хоч би за непослух, і на те не можна було нікому скаржити ся: сам король не міг мішати ся в те, що робив пан зі своїми селянами.

Що правда, не тільки селянинови, але й панови не легко було найти суд та розправу, особливо на сильнішого та багатшого пана. Не було в Польщі ані доброго суду, ані порядку. Короля ніхто не слухав, а хто мав силу, того було й право. Не було оборони, ані спокою. Татари набігали раз-у-раз на українські землі, палили села й вели силу людей у неволю. Вони тоді осіли ся в Криму, і король польський не міг з ними ради дати. Військо польське не вміло боронити людей від Татар, за те добре вміло кривдити людей та обдирати, стоячи постоем. Королі нарешті приобіцяли татарському ханови, що будуть рік-річно платити йому дань, аби лиш не нападав на українські землі але, се нічого не помагало: хан гроші брав, а про те раз-у-раз насилав свою орду на Україну, забирати худобу та людей у неволю. Тих людей Татари продавали в неволю в далекі краї і у себе до господарства, до роботи уживали. Так гірко було людям на Україні: не було просвітку від панів, а що не взяв пан, — заграбив своєвільний вояк польський, або спалив та забрав Татарин. Як то у пісні співають:

Зажурилась Україна, що ніде прожити, —
Витоптала Орда конем маленькій діти!
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Багато тоді зложено пісень, дум та псалмів невольницьких про біду від татарського грабування, про тяжку долю невольників у неволі татарській або турецькій, що їх і досі ще в нашому народі памятають:

За річкою вогні горять,
Там Татари полон ділять:
Село наше запалили
І багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.

А в долині бубни гудуть,
Що на зарів людей ведуть:
Коло шиї аркан вєть ся,
А по ногах ланцух бєть ся.

А про невільників в турецькій неволі, що їх Турки, в кайдани закувавши, уживали до тяжкої роботи — до веслування на своїх кораблях, званих галерами або каторгами, така є сумна дума стародавня:

У святу неділю не сизі орли заклекотіли,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
У гору руки підіймали, кайданами забрязчали,
Господа милосерного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
„А знизу буйний вітер!
„Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
„Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
„Да вже ся нам турецька-бусурманська каторга надоїла:
„Кайдани-залізо ноги повиривало,
„Біле тіло козацьке, молодецьке коло жовтої кости пошмугляло!“
Баша турецький, бусурманський, недовірок християнський*),
По ринку він похочає, він сам добре те зачуває.
На слуги свої, на Турки-яничари**) зо-зла гукає:
„Кажу я вам, Турки-яничари, добре ви дбайте,
„Із ряду до ряду захожайте,
„По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
„Бідного невільника по тричі в однім місці затинайте!“
То ті слуги Турки-яничари добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали.
По тричі в однім місці бідного невільника затинали,
Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої кости обривали,
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську зобачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
„Ти земле турецька, віро бусурманська, ти розлуко християнська!
„Не одного ти розлучила з отцем з матір'ю, або брата з сестрою,
„Або мужа з вірною жоною!“
Визволь, Господи, всіх бідних невільників з тяжкої неволі турецької.

*) Себ-то такий, що був християнин, та турецьку віру прийняв, до Турків попавши ся: такі найгірше невільників мучили.

**) Турецьке військо так звало ся.

З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі.
У край хрещений,
У мир веселий,
У городи християнські!

9. Козаччина.

Від тяжкої панщини, від усяких панських кривд почали селяне тікати у світ за очі, де далі — то все більше. Переходити селянинові з місця на місце не вільно було, то потайки тікали. З Галичини йшли на Поділля, де було просторійше, на робітника тяжше, а на панщину легше, з Волині — на Пороже (де Винниця й Умань). із лісових країв — до Київщини та за Дніпро. Сі край подніпрянські прозивали ся тоді Україною, бо лежали вже „на краю“ держави й за нею зачинали ся дикі степи. З кінцем 15-го віка (від року 1482 почавши) кримські Татари дуже часто нападали на сі край, бо король польський посварив ся з кримським ханом. Оборони тому краю від держави не було, і за кільканадцять літ Татари вичистили сю велику країну як скло; зістало ся кілька городів, де були кріпості й стояло по трохи війська, як Київ, Канів, Черкаси, Остер, а з сіл люде мусіли тікати, бо не можна було ані жити, ані господарити серед таких татарських походів. Повтікали в лісові край.

Так сей гарний край, де колись цвіло українське життя, занастила дурна управа — з початку своїх князів та бояр, а далі добило його безголовє королів та панів польських та литовських, що землі сі загорнули, а оборонити не вміли. Лежав пустою без малого сто літ. Розмножив ся тут звір, риба в ріках, а людей не було. Тільки поблизу кріпостей, — куди-б утікти можна було, — орали землю, та й то сторожів ставили навколо, аби Татари не захопили. Як у пісні ще й досі співають:

Ой в педіленьку рано пораненько
Та імібрав женців та Коваленко,
Та й усе женці тай одбірнії,
Поробив їм серни та все золотії.

Ой повів женців на яри-долини,
На яри-долини, на яру пшеницю.
„Ой жніте, жеччики, обжинайте ся
І на чорную хмару озирайте ся,
А я піду до дому пообідаю,
Жінку та діточок та одвідаю.“
Ох і жнуть женці, розжинають ся,
На чорную хмару озирають ся.
Ой тож не хмара, то Орда іде,
А Коваленко та передок веде!
Вязали руки та сирицею,
А валили очі та живицею.

Се-б то повиймали їм очі, аби не втікали.

Але той спустошений край, розкішний та вільний, вабив до себе людей сміливих: знаходило ся чимало таких, що йшли на весну, на літо в сі сторони, ловили рибу, звіря били, пасіки закладали, а на зиму тільки до городів вертали ся. В степах стрічали ся вони з татарськими чабанами або з такими-ж татарськими пройдисвітами, як і вони самі; часом їх Татари побють та полуплять, часом вони Татар пошарпають та худобу заберуть. Такі татарські заволоки, воєнні неприкаяні люде, звали ся козаками, то се ім'я й до наших людей пристало, що тут степами та пустками тиняли ся та промишляли. З часом намножило ся тих людей — козаків наших багато. Старостам та воеводам, що по пограничних городах сиділи, були вони наручні, бо на Татар страху наганяли, тай жили ся від них ті старости, як козаки з ріжною здобичю зі степів на зиму приходили. Один такий староста — Остап Дашкович, староста черкаський, Українець із роду, радив королеви, щоб із тих козаків зложити таке військо, яке б Україну від Татар стерегло: взяти тисячу, або дві тисячі козаків, платити їм плату зі скарбу (казни), а вони б від Татар Україну берегли. З тої ради нічого не вийшло, але видно з неї, що козаків тоді на Україні було дуже багато.

Що більше козаків ставало, то убувало сміливости Татарам, а козакам прибувало. Все далі запускали ся вони в степи, під самі кочовища татарські, відбирали їм худобу, набігали на їх край, відбирали від них невільників та самих Татар в неволю

забирали. Низше порогів Дніпрових, де Дніпро ділить ся та робить острови серед лози та очерету, так що й не видно їх, поставили вони собі кріпость. Звала ся вона Січ, або Кіш козацький, а була на різних островах і місцях: на острові Хортиці, на Базавлуку, на Микитинім розі, на Чортотлику. Тут тримали козаки всякий запас, зброю, тут була їх столиця, бо сюди ніхто не міг до них дістатися: ні Поляки, ні Татари, ні Турки; тут було їх царство. І тому самі козаки стали звати ся запорозькими, або низовими — що на „Низу“ Дніпра сиділи.

Господарили в степах та по ріках рибу ловили, пасічникували, над Татарами промишляли, а як скучило ся, вибирали ся походом десь у дальші краї. На Волощині (в теперішній Бесарабії та Румунії) тоді були часті війни, то козаки туди ходили помагати воєводі волоському, чи іншому кому, на Турків та Татар особливо. Бо через те, що Україна тоді таку біду від Татар та Турків терпіла, мали наші люде, а в тім і козаки, велике на них завзяття. За найсвятійшу річ уважали з „бусурманами“ воювати. Тож як не було якої війни, то козаки йшли походом просто на турецькі або татарські города в Крим, над Чорне море, де були турецькі города Очаків, Акерман, Кілія, Варна. А ще частійше робили собі великі човни — чайками звали ся, — тай пускали ся, як за давніх, київських часів Дніпром на море: приставали до побережних міст, виходили несподівано на беріг, нападали на міста й села, забирали зі собою здобич, котра легша та дорогша, випускали невольників на волю, все инше палили, та швиденько на човна, тай гайда назад, поки там Татари чи Турки зібрали ся. Великого страху тим задавали Татарам та Туркам. Їздили під сам Константинополь, прокрадали ся між турецькі кораблі, що доїзду стерегли, та під самим носом у турецького султана палили та руйнували передмістя. Або переїздили на противний, азійський беріг Чорного моря й там палили та руйнували багаті турецькі міста.

Попереду Дорошенко веде своє військо,
Військо запорозьке, хорошенько.

Правда, нераз велика буря розбивала ті козацькі човни, заносила їх бог-зна куди, й пропадало та потопало сила козацького війська — як у думі співаєть ся:

Ей на Чорному морю, на камені біленькім,
Там сидить сокіл ясенький,
Жалібненько квилить-проквильє
І на Чорнеє море зпильна поглядає.
Що на Чорному морю щось не добре починає:
Злосупротивна хвилечка-хвиля встає.
Судна козацькі-молодецькі на три часті розбиває:
Перву часть ухопило — у білоарабську землю занесло,
Другу часть схопило — у Дунай у гирло забило,
А третя часть тут має —
Посеред Чорного моря у бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопє.

Але ще частійше удавало ся козакам вернути ся щасливо, з великою здобичу, з увільненими невільниками. Нераз гнали за ними навздогін турецькі кораблі, але козаки на легких човнах тікали їм ізпід носа в Дніпро, а вже в гирлах Дніпрових, серед тої лози та очеретів, ніякий корабель не міг за ними їхати. Ділили тоді козаки здобичу на товариство — як то в думі співаєть ся:

Златосинії киндяки — на козаки,
Златоглави — на отамани,
Турецькую білую габу — на козаки, на біляки*),
А срібло-золото на три часті паювали:
Первую часть брали — церкви пакладали.
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх вставаючи й лягаючи милосердного Бога благали.
А другу часть між себе паювали,
А третю часть брали — очеретами сїдали.
Пири та гуляли, із семинядних пищалів**) гримали.

На зиму мало хто лишав ся в Січі чи в степах, розходили ся козаки по Україні, по городах і селах. де мали своє при-
становище, свої сімї. Було багато й бездомного народу. Широко

*) Киндяки, златоглави, габа — різні матерії турецькі.

**) Гармати.

розносили вони по Україні славу про свої битви з Турками й Татарами, про свої сміливі походи, й славили їх кобзарі піснями:

Була Варна колись славна,
Славнійшій козаки.
Що тої Варни дістали
І в ній Турків забрали.

Смерть козака.

10. Польське правительство хоче робити порядки у козаків.

Не було тоді на світі народу страшнішого для всіх, як Турки: бояли ся їх, як останньої біди, в Польщі, на Угорщині, в Німеччині, уважали народом найсильнішим, непереможним. Тому всі дивували ся відвазі козацькій, що вони сміють нападати на Турків у їх власній землі, визволяють невільників із каторг

турецьких та відплачують Туркам і Татарам за їх напади на християнські землі. З різних сторін — з Польщі, з Литви, з Сербії приходили до козаків на Запороже різні люде. між ними й багаті, молоді пани, щоб набрати ся військової науки, відваги, духу козацького, та потім славити ся, що то й вони були на Запорожю, разом із козаками воювати ходили. Довго там попасати ті пани не могли, занадто тяжке та суворе було життя козацьке, треба було вміти й голодувати і мерзнути. і в остатній біді й небезпеці воювати.

Але королі та пани польські, що тепер Україною правили, не так тішили ся тими козацькими походами на Турків та Татар. як ними журили ся. Татари та Турки раз-у-раз до них посиляли послів та жаліли ся на козаків; грозили ся, що як король козаків не спинить, як будуть вони далі на турецькі й татарські краї нападати, то Турки підуть походом на Польщу й знищать її до останнього. В Польщі ж ніколи не було ані війська, ані грошей на військо, і тих турецьких погроз там дуже бояли ся. Правда, король відписував Туркам, що козаки — люде свсє-вільні, йому не підвладні, він їх Туркам не боронить: нехай пішлють своє військо та винищать їх там на Запорозжжі хоч до решти! Ба, то-то й біда, що Турки й Татари не могли козаків на Запорозжжі досягти, й тому далі жаліли ся й грозили ся королеви.

Тоді король став пробувати зробити, як ще давно радив Остап Дашкович: взяти козаків у службу, дати їм плату, настановити їм старшину, аби вони тільки України стерегли, або куди їх король на війну пішле, а самі самовільно на турецькі й татарські землі не нападали. Кілька разів король пробував того. але не ті вже часи були! Тепер козаків було не тисяча або дві, а намножило ся їх по всій Україні подніпрянській, як казали: „Де куц — там і козак, а де байрак, там їх і ціла сотня“. Король брав на свою службу тисячу або дві, і їх казав вписати у книгу, у реєстр: сі козаки звали ся реєстрові, вони діставали від короля „клейноти“ — корогву й інші знаряди; король визначав їм старшого, якого вони мали слухати ся, а за те вже ніяке инше начальство не мало нічого до козаків, не могло мішати ся до їх управи й суду, ані податків від їх жалати.

Тільки сі реєстрові мали бути козаками, а всі інші, що досі козакували, мали мешкати як міщане чи селяне, сповняти міщанські чи селянські обов'язки, а в походи не ходити. Але що-ж, коли в той реєстр брали, кажу, тисячу або дві, а козакували може десять або двадцять тисяч? Та й сам король не раз, як треба було йому добрих вояків на війну (бо війська в Польщі не було ніколи подостатком), то кликав усіх, не питаючи ся, чи він реєстровий, чи не реєстровий.

І реєстрові козаки клейноти й плату брали, але також на реєстр не вважали: хто козакував, — далі козакував, і нові люде все прибували. Не тільки в степах, але й на Україні за Києвом ніхто не смів, ані міг справді якихось порядків у козаків робити. Король наказував, аби старости не пускали козаків у степи, у походи, не перепускали „на Низ“ ні борошна, ні пороху, щоб козаки своєвольні не мали чим у Січі та по степах жити, ані чим воювати; хто б то повіз, або пішов самовільно на Низ, король казав ловити й смертю карати. Але старости бояли ся з козаками зачіпати ся і не дуже тих наказів слухали. А козаки далі жили по своїй волі. Вибирали самі собі старшину: отамана, — званого також гетьманом, — осавулів, полковників і сотників. Всякі справи рішали на радї, куди всі козаки збирали ся — там-же й ту старшину вибирали. Королівської старшини, старостів та панів не слухали. Походами собі, куди хотіли, ходили: чи на Волощину, чи на Татар, чи на Турків. Кожного, хто до них приходив, приймали не питаючи ся, чий і звідки. Тільки на короля й панів відказували та нарікали, що їх зачіпають та всякі труднощі роблять: недобрі на них були, і що далі, то більше було ворожнечі між козаками та панами.

Треба знати, що поки ті українські землі над Дніпром лежали пустою, доти й панів там не було. Як же стало там безпечнійше за козаками, як Татари стали рідше набігати, як настала від козаків оборона й захист, стало туди багато людей прибувати. Пішла чутка скрізь про українське дозвілля: що там землі скільки хочеш, а панів нема, де сподобаєть ся — осідай та ори, нікого не питаючи, нікому нічого не платячи. Сила народу почала збігати ся з Полісся, з Волині та осідати в полу-

днівій Київщині, де тепер Біла Церква, Канів, Черкаси, Звенигородка, Умань, та за Дніпром, де Ніжин, Остер, Переяслав, а далі й коло Лубень, Ромна, Гадяча, Полтави, де ще недавно порожні пустки лежали. Тоді й пани стали зараз до тих земель цікаві: почали випрошувати собі від королів землі, а королі давали; інші знов пригадували, що там за давніх часів їх предків землі були, почали старі документи вишукувати; інші знову починали господарити як старости та державці королівські. Котрі люде на тих землях за той час поосідали, уважали їх ті пани за своїх підданих, а також нові слободи закладали та людей в дальших країв закликали, обіцяючи свободу на довгі літа: на 10, 15, 20 і 30 літ. Панщини ще так відразу не важили ся заводити, але почали ставити панські млини, шинки, а людям забороняли варити пиво та горілку. Стали інші податки та драчки заводити. А де народу намножило ся, то й панщину потроху заводили. Але тоді ще до того мало де приходило. Тільки ж і на ті панські заходи, що пани їх землі присвоювали, а їх своїми підданими, кріпаками уважали, тутешні люде, між ними й козаки, дуже гнівали ся.

II. Перші війни козаків з панами та Польською державою.

Стало так, що пани уважали всю землю — чи в Київщині, чи за Дніпром, в теперішній Полтавщині — за свою панську власну, або королівську, віддану їм в державу, а про селян чи козаків так міркували, що то вони сидять на їх землі і мають бути їх піддані. Самі ті пани на Україні здебільшого не проживали, бо були то переважно великі пани, що мали по інших сторонах пишні замки та двори, а таки й бояли ся жити між козаками та в сусідстві татарських степів. Так присилали своїх різних слуг, підпанків, як то кажуть, або орендарів, що брали в оренду шинки, стави, ліси, і потім людям докучали різними драчками, щоб з лихвою вернути собі те, що панами заплатили. Особливо на Жидів люде нарікали, як у думі співаєть ся:

Як од Кумівщини*) та до Хмельнищини,
Як од Хмельнищини та до Брянщини,
Як од Брянщини та й до сього-ж то дня, —
Як у землі кралецькій добра не було:
Як Жиди рандарі всі шляхи козацькі зарандували,
Що на одній милі та три шинки становили:
Становили шинки по долинах,
Зводили щогли по високих могилах.
Іще ж то Жиди-рандарі у тому не перестали —
На славній Україні всі козацькі торги заорандували,
Та брали мито-промито:
Од возового по пів-золотого,
Од пішого пішениці по три денежки брали,
Од неборака старця брали кури да яйця,
Та іще питає: „Чи нема, котик, ще цого“?
Іще-ж та Жиди-рандарі у тому не перестали,
На славній Україні всі козацькі церкви заорандували.
Котрому-б то козакови або мужикови дав Бог дитину появи́ти,
То не йди до попа благословить ся,
Та пійди до Жида-рандара, да полож шостак, щоб позволив церкву
одчинити,
Ту́ю дитину охрестити.
Іще ж то котрому б то козакови або мужикови дав Бог дитину одружити,
То не йди до попа благословить ся,
Та пійди до Жида-рандара, да полож битий тарель**), щоб позволив
церкву одчинити,
Ту́ю дитину одружити.
Іще ж то Жиди-рандарі у тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі ріки заорандували:
Перва на Самарі, друга на Саксані,
Третя на Гнилій, четверта на Пробойній,
Пята на річці Кудесці.
Которий би козак або мужик ісхотів риби ловити,
Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до попа благословить ся,
Та пійди до Жида-рандара та постуни йому часть оддать,
Щоб позволив на річці риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити.
Тоді ж то один козак мимо шинку іде.
За плечима мушкет несе.
Хоче на ріці утя вбити, жінку свою з дітьми покормити.

*) Кумівщина або Кумейщина — то війна козаків з Поляками 1637 р.
як була битва під Кумейками.

**) Таляр — велика монета, більша від срібного рубля, а гроші тоді
були дорогші як тепер.

То Жид-рандар у кватирку поглядає,
На Жидівку свою зтиха словами промовляє:
„Ей, Жидівочко-ж моя Рася!
„Що сей козак думає, що він у шинок не вступить,
„За денежку горілки не купить,
„Мене Жида-рандара не перепросить,
„Щоб позволив в йому на річці утя вбити.
„Жінку свою з дітьми покормити“.
Тоді то Жид-рандар до козака підходить,
Козака за патли хватає,
То козак на Жида-рандара скося як ведмідь поглядає.
Іще Жида-рандара мостивийм паном узиває:
„Ей, Жиде, каже, Жиде-рандарю, мостивий пане,
„Позволь мені на річці утя вбити,
„Жінку свою з дітьми покормити!“

Тут у думі все на Жида звертаєть ся, — і справді під-час усяких козацьких повстань не жалували козаки Жидів за те, що вони, як орандарі та панські прислужники, їх обдирали. Але заравом розуміли козаки й селяне, що біда не в Жиді, а в пані, котрий тому Жидови ті шинки, ріки, торги та дороги арендує, каже йому людей на їх вільній, предковичній землі обдирати.

Пани тільки такого козака, що був вписаний до реєстру, уважали за вільного, — що він не має платити податків, анї панщини робити. Та й то ще суперечки були, чи може такий козак у панській маєтності сидіти, чи тільки королівській; чи може він собі горілку та мід варити, чи мусить з панського шинку брати, та й про инші такі справи. Але всіх тих реєстрових козаків було мало: кілька сот, або тисяча, дві тисячі — що найбільше. А були десятки тисяч козаків, що до реєстру не були вписані, але козакували часами, чи й завсїди, і в походи ходили, і себе нї в чім за гірших від реєстрових не мали, і так само не хотіли анї панів, анї старост слухати, анї податків платити, анї иншого підданства знати, як і реєстрові. Було багато козацьких родин, вдів, що їх чоловіки-козаки погинули на війні, або так повмирали; були великі сімї нерозділені, з котрих хтось козакував; були при козацьких сімях так звані підсусідки, що в козацькому господарстві помагали, особливо як козак у похід ішов. Усі вони хотіли бути вільні, як козаки, і нікого, крім козацької старшини, не слухати. Багато з тих селян, що на Україну

прибували, також у козацтво приставали, щоб бути свободними від панів: однаково, тут на пограниччю мусіли вони бути людьми воєнними, бо все від Татар небезпечно було. Тай усі селяне, що сюди на Україну від панів, від панщини світами мандрували, аби на свободі жити, против татарських стріл груди свої наставляли, аби бути панами своєї праці на своїй землі, не хотіли тут нічого про панські порядки чути. Коли пани до них ві своїми панськими порядками починали налазити, вони кидали свої оселі й осідали ще далі, в порожніх місцях, або разом з козаками на панів підіймали ся. На козаків вони дивили ся, як на свою оборону й надію, а козаки також розуміли, що в селянстві їх сила, — як селяне по їх стороні стануть, то їх ніяке польське військо не переможе. Бо тутешні селяне були люде відважні і до військового діла привичні.

Так ото в тих причин і почало ся велике ворогування, а далі й воювання між козаками та панами на Україні. Пани козаків тіснили, припасу їм на Няз не пускали, по своїх маєтностях ловили. Козаки ж при нагоді панські маєтності шарпали. Аж вкінці прийшло й до більшої війни.

Першу таку більшу війну з панами підняв в 1591 році отаман козацький Криштоф Косинський: самого його скривдили пани, відібравши йому маєтність, що він за свою службу від короля дістав, і він з козаками два роки ходив по Київщині та Волині та нищив панські маєтки й двори. Казали про нього, що він хотів від кримського хана і московського царя дістати поміч на Польщу й знищити панів на Україні, аби й духу не було. Але його вбито під Черкасами в 1593 р. По нїм одначе інші отамани козацькі — Лобода, Шавула, Наливайко далі ще більше як два роки ходили по Україні та панів нищили й маєтки їх руйнували. Військо польське тоді воювало на Волощині, то пани мусіли самі від козаків боронити ся й не могли з ними ради дати. Але волоська війна скінчила ся, і в 1596 р. пішло польське військо на козаків. Старшим у нїм був Жолкевський, пан з Галичини, добрий воєвник. Він як найскорше поспішив ся, щоб заскочити козаків не приготованих, до купи не зібраних, як вони по різних кінцях України пробували, розбиваючи панів. Та козаки, хоч по части, таки зібрали ся коло

Київа, перевезали ся за Дніпро й човни потопили та надіяли ся Поляків за Дніпро не пустити. Але київські міщане, яким козаки також докучили, повитягали човни з Дніпра й польське військо перевезало ся за Дніпро.

Тоді козаки пішли в найдальші, порожні ще тоді сторони і стали під Лубнями на Солониці, надіючи ся, що Поляки туди за ними не підуть. Але Жолкевський завзяв ся, хоч би що, а винищити козаків: або панам бути на Україні, або козакам. Він пройшов під Лубні й так заскочив козаків несподівано, що вони отаборили ся на місці дуже недобрім. Обступив їх та почав день-у-день стріляти з гармат на козацький табор. Два тижні держали ся козаки, та бачать, що помочі до них польське військо не перпустить, а в них уже й припасу не ставало, — мусіли з Поляками мирити ся. Стало на тім, що козаки своїх ватажків Полякам видадуть, зброю й скарб також, а Поляки їх свobodно до дому пустять. Козаки так і зробили, та тут показала ся польська неправда: як козаки без зброї вийшли з табора, обпало їх польське військо та майже всіх їх безборонних побило, порізало.

Потім Поляки на соймі ухвалили, щоб війську козацькому більше не бути, аби не мали пани на Україні клопоту. Але дістати козаків, що під Лубнями не були, а пішли на Низ, до Січі, польське військо не могло, і козаки далі собі там пробували. А невдовзі почала ся нова війна в Волощині, і Полякам до неї козаків стало потрібно. Почали їх кликати, але козаки сказали, що підуть тоді тільки, як король відновить давні вільности й права козацькі. Їм те обіцяли, і козаки на війну пішли, а сойм ухвалив, що військо козацьке на-ново має бути. Незадовго козаки прийшли ще до більшої сили, як перед тим, а на Україні тимчасом стали ся такі річі, що очі всього українського народу на козаків звернули ся. Досі тільки українські селяне бачили в козаках свою оборону й надію, а тепер усеї, хто хотів боронити права українського народу, до козаків почали звертати ся.

12. Українці боронять своєї віри.

Що Українцям під Польщею недобре було, то вже ми бачили. Люде різного стану, міщане, духовні, а навіть і пани українські, котрі свого українського народу держали ся, різні недогоди терпіли, і всім спільні були кривди, які діяли ся українській народности, її мові й вірі. В тих часах не розуміли так добре як тепер, що можуть бути різні віри в народі: можуть бути Українці православні, католики, унії, штундисти, — різної віри, а всі одного народу, і свій народ будуть любити й для нього всього доброго старати ся. Тоді так міркували: хто руської, православної віри, — той Русин, Українець, а хто польської — католицької, той Поляк. І тому, які кривди українському народови в його православній вірі діяли ся, ті найбільше всім докучали, всім станам українського народу спільні були, і на них всі українські люде озивали ся.

Я вже казав, що пани й королі польські, слухаючи ся своїх духовних католицьких, собі за обовязок мали, щоб віру католицьку ширити, а православну тіснити, аби православні на католицьку віру приставали. З початку думали вони навіть зовсім православну віру знести, та що православні за свою віру дуже держали ся, то королі побояли ся так дуже їх зачіпати. Тоді надумали „унію“, се-б-то — злуку, зєднання православної віри з католицькою: щоб богослуженне, церкви, обряди — все зіставало ся на зверх так як було, а тільки щоб православні слухали ся папи, а в чім різнить ся сама віра, вірили, як католицька церква учить (що Дух святий ісходить від Отця і Сина, — не Отця тільки, — що всі душі померших пробувають по смерті в чистилищу і там кари за гріхи відбувають, і инше де-що таке). Справа ся була давня: я казав, що ще за короля Данила була на Україні про унію мова, і пізнійше не раз про се говорено, тільки владики не хотіли на ту унію приставати: бояли ся, що народ їх покине. Але в р. 1590 і пізнійших знайшло ся між православними владиками чимало таких, що на унію пристали, а через що, зараз скажу.

Було в тих часах між духовними і взагалі в церковних ділах великі непорядки, не тільки у нас на Україні, а й по інших краях: в Польщі, в Німеччині, Франції, Англії, — у католиків ще гірше, ніж у православних. Починаючи від простих священиків і монахів аж до найвищих владиків і самих пап, духовні покинули побожне життя, журилися більше тим, щоб більше грошей зібрати та жити розкішно, багато; люде через те перестало духовних слухати, від католицької церкви почали відпадати, стали думати, щоб якось самим по євангелію жити. Майже вся Німеччина, Англія, Швеція від католицької церкви відпадали й собі окремо від папи й католицької церкви свої церкви позаводили.

У нас на Україні люде також шукали способу на поправу православної церкви, бачучи, який непорядок іде від самих духовних і ще більше — від короля та польських панів, що в православні церковні справи мішалися та на священиків і владиків часом людей зовсім нікчемних настановляли. Почали до того брати ся брацтва. Ті брацтва по різних містах між міщанами закладали ся для помочі бідним і для побожного життя. Хто вписував ся до брацтва, складав до скриньки брацької невелику вкладку на церкву, на бідних; в свята сходили ся братчики на брацькі розмови, убогим помагали, а умерших братчиків усім брацтвом ховали. Мали часто вони в своїм нагляді й оціці православні церкви, і тепер думали над тим, як би порядок в православній церкві поправити. Найпершим способом до того уважали вони просвіту: котрі брацтва були більші, ті закладали друкарні, друкували книги, вишукували людей учених, заводили школи. Духовенство і самих владиків напоминали, аби порядок в церкві був, аби на священиків ставили людей чесних і розумних, аби мастків церковних не уживали на свої роскоші, але на церкву, на школи, на бідних обертали. Найбільше й найславніше брацтво в тім часі було львівське: воно мало друкарню, заложило гарну школу, де вчило славянської й грецької мови. Але львівський православний владика дуже не любив сього брацтва, бо воно не тільки що не слухало ся його, але ще й докоряло йому за непорядки. І він перший надумав перейти на унію, щоб не мати клопоту з брацтвом.

Православні владика тодішні були здебільшого люде, що йшли в ченці, на владитва — не ради Ісуса, а ради хліба куса, як то кажуть: аби жити розкішно та багато з церковних грошей. Заходи брацтва коло церковного порядку більше їх гнівали, як тішили. Не досить іще було біди від Поляків, а тут іще від своїх: міщане — братчики, шевці та кожемяки, як їх владика прозивали, хочуть ними командувати, в церковних справах їм розказувати. А патріярх константинопольський, старший над українською церквою, замість щоб за владиками обстати, ще й собі руку братчиків тягне, їх заходи похваляє. Давнійше патріярх в справі української церкви не мішав ся, й митрополит з владиками правили зовсїй по своїй волї, але тепер патріярх приїхав на Україну й почав робити порядки: митрополита скинув, де-яких владиків насварив і також загрозив, що скине. А що не знав справ тутешніх, то часом і невпопад зробив, і владиків роздражнив. А тимчасом король, пани, урядники польські — всі докучають владикам, — чи то навмисно, щоб змусити їх до унії, чи тому, що звикли православну віру зневажати. Католицька церква тоді вже встигла поправити ся в Польщі, і католицькі священики та єзуїти — монахи католицькі, що старали ся всякими способами силу католицької церкви скріпити, багато православних переманювали па католицьку віру, — між ними й панів, які ще між Українцями полишались. Вони намовляли на унію й православних владиків: король обіцював, що владика тоді будуть мати таку-ж честь і силу, як владика (біскупи) католицькі; що тоді ані патріярх, ані хто не буде мати до них права, а брацтвам король накаже, аби у всіх були своїм владикам послушні. І справді, майже всі владика православні на се влакомились і списали постанову, щоб їм папі піддатись та на унію пристати.

Та коли довідали ся про се православні, то брацтва, а за ними й православні пани, духовні і всякого стану люде вняли голосний крик, що вони унії не хочуть, що то владика роблять самовільно, а не мають на те права самі, без собору православних, і що православні сих владиків за владиків більше не хочуть уважати. З панів особливо Константин Островський (молодший) додавав відваги православним, заохочуючи їх, аби унії не прий-

мали, та обіцяючи їй оружною рукою православної віри боронити. Де-які з владиків, настрашивши ся тим, відкинули ся від унії, інші ж знову, покладаючи ся на поміч короля та панів польських, далі стояли при унії. В 1596 р. зложено собор у Бересті: ті владики, що до католиків пристали, проголосили унію; інші, разом із православними панами, священиками й послами з різних країв і від самого патріярха, заявили, що унії не приймають, а тих владиків, що унію прийняли, патріярші послы засудили, що не мають бути більше владиками.

Так розділили ся владики на уніятів і православних. Уніятів з початку ніхто не хотів слухати, й православні хотіли їх скинути, але король обстав за уніятами, скинути їх не позволив, навпаки — велів священикам і людям слухати тих владиків-уніятів, а непослушних їм священиків казав скидати; брацькі церкви за непослух казав замикати, а як опорожнялось якесь місце владиче або архимандриче, то ті місця давав самим уніятам. І так незадовго всі старші місця заняли уніяти, а як вмерли ті владики, що при православних зістали ся, то православні зовсім без владиків лишились.

13. Козаки боронять віру і права українського народу.

В польській державі пани здавна велику силу взяли — тільки вони державою правили і тільки пани-шляхта в ній право мали, а прості люде нічого не значили. Тому й брацтва наші доти силу мали, доти могли противити ся владакам-уніятам, всякому начальству й самому королеви, поки з ними разом стояли й боронили їх українські пани, — які ще держали ся свого народа й своєї віри. Так само й духовенство — священики, ченці доти унії противили ся, поки у православних панів поміч та оборону мали. На соймах православні пани раз-у-раз виступали против унії й не давали королеви до решти придушити православну віру.

Але в тих часах, як унія настала, зводила ся й решта того українського панства. Лакомили ся на панування польське,

на ту честь та вигоду, яку їм польщина могла дати, та й польщилися самі. Вчилися в польських, особливо єзуїтських школах, женилися з Польками, приймали мову польську й віру католицьку, ставали Поляками та разом із ними на український нарід наїдали. Або ще й гірше — бо нема гіршого ворога як перевертень, перекінчик, що свого відцурався. Не минуло й п'ятидесяти літ, як Волинь та Київщину прилучено до Польщі, а в них уже й не лишилося ані трохи можливого українського панства, котре-б хотіло та могло боронити український народ, хіба якісь дрібні панки — шляхта полишалися, які між можливими панамися так само сили не мали.

Були тоді в великій трівозі всі, кому дорогі були українські справи. Особливо їх тривожила справа православної віри, за яку боролися вони, як за першу ознаку української народності. Повмирили останні православні владики, не було кому святити навіть попів. Уніяти все в більшу смілість приходили й усе більше людей до них приставало, навіть із учених духовних. Не було ані перед тим, ані потім короля, який би так слухався католицьких ксьондзів та єзуїтів та старався так викоренити православну віру, як тодішній польський король Жигмонт III: всякі насильства над православними дозволяв робити, церкви православні запечатувати й відбирати, духовних арештувати, — бо, мовляв, мусять бути послушні своїм законним владикам уніятам. Православні Українці шукали помічі в заграничних православних володарів: у молдавських воєводів, у московських царів, — але ті лише грошима їм могли допомогти. Одинока сила, яка на Україні ще була, — се була козаччина, тому й православні брацтва, духовні, міщане, пани-недобитки починають звертати ся до козаків у всяких справах українських, чи що до віри, чи що до иншого. Перед тим козаки боронили тільки своїх козацьких прав, та почасти селянства та-мошнього, що за ними тягло. Тепер стають вони оборонцями цілого українського, — або як тоді ще казали, — руського народу. А що тоді такою найважнішою національною, все-народною справою вважала ся оборона православної віри, що була, як я сказав, мов-би ознакою української народності супроти польської, то козаки дуже завзято боронять православну

віру від уніятів. Коли, приміром, до Київа приїхав уніятський протопіп та став відбирати від православних церкви та запечатувати, тодішній отаман козацький прислав козаків сказати йому, аби того не робив, бо забють його „як пса“; той не послухався, і коваки його справді втопили в Дніпрі і церкви православним вернули. Тому то унія скрізь брала гору над православними, а в Київщину уніяти навіть заглянути не сміли, боячи ся козаків. Через те Київ стає головним огнищем українського церковного життя. Львівські братчики ледве вже могли себе оборонити, то саме тоді в Києві закладається братство, школа, друкарня, а гетьман тодішній — Петро Сагайдачний бере братчиків у свою опіку: з усім військом козацьким він вписався до київського братства. Але найбільшу поміч він зробив православної церкві тим, що як в 1620 р. переїздив через Київ єрусалимський патріарх, Сагайдачний в духовних київськими попросили його, аби поставив їм митрополита й владиків на місця умерших або тих, що на унію перейшли. Патріарх се й зробив під охороною козацького війська, і так відновлено православну церкву. Боячи ся козаків, король не важився чіпати тих православних владиків; кілька літ сиділи вони в Києві під охороною козацького війська, а по смерті того короля Жигимонта від нового короля Володислава козацькі послали й інші українські депутати вимогли, що він признав ту православну церкву за законну й визначив, де ті православні владики мали пробувати.

Та Київ зістається і потім, під охороною козацькою, столицею українського життя. Багато в тім часі зробив для нього новий митрополит Петро Могила. Давнійшу брацьку школу він побільшив, намножив учителями, посилав на науку в чужі краї православних ченців, аби вони могли бути вченими людьми, вчителями, письменниками. Школа ся пізнійше звала ся Могилянською академією, на пам'ять трудів Могиланих; вона є й досі в Києві, тільки тепер там учать ся на попів, ченців та на архиєреїв, а тоді учили ся в ній всякого стану люде — була вона на ті часи як університет, і студентів у ній бувало більше тисячі, з них виходили потім і духовні, і світські, навіть военні люде.

Українці мали тепер школу не гіршу від польських; з неї виходили письменні й учені люди на всю Україну. Також друкувалося в Києві багато книжок — на цілу Україну. Окрім книг церковних виходили тут різні книжки в оборону православної віри проти католиків і уніятів. В 1674 р. надруковано тут і першу історію України — називалася вона Синопис; що правда, в ній українська історія була помішана з московською, а багато де чого бракувало, але, за браком ліпшої, її потім багато разів передруковували.

Перший раз, по багатьох літах, відколи впала українська держава, дух уступив в український народ. Почув він свою силу, — що може чогось добитись і свого оборонити. Почув, що є він на світі, почули свою одність різні землі українські й різні стапи української людности. А на переді українського народу, як його щит і меч, як його оборона, стояла тепер козащина.

14. Козацькі війни перед Хмельниччиною.

Ніколи перед тим козаки не мали такої сили й слави як за Сагайдачного. Правительство польське зайняте було війною в Московщині (в тім часі Польща за-мало не знищила Московської держави), в тій війні були йому потрібні козаки, й за те позволяло воно їм на Україні робити що хочуть, — не так позволяло, як не боронило. Україна київська й задніпрянська була в козацьких руках, були вони тут панами, й пани польські, на них оглядаючи ся, не важили ся й селян тіснити в сусідстві козаків. Тому й селянство тутешнє було далеко свободнійше та достатнійше, ніж на Волині та в Галичині, не дуже то позволяло панам над собою коверзувати й на кожний поклик готово було разом з козаками на панів повстати. Але поки Польща давала козакам у всім свободу, до того не приходило. Козаки тоді найбільше на турецькі землі ходили, аж до Константинополя та Синопу (в Азії). В 1614 р. знищили вони Синоп, попалили арсенал, де всякі військові й корабельні запаси зберігали ся, й наробили Туркам шкоди на яких 40 мільонів. На другий рік

на 80 човнах напали вони на околиці Константинополя, султанської столиці, попалили кораблі, які там при березі стояли, знищили передмістя й пішли собі; турецькі кораблі погналися за ними, наздогнали їх коло Дунаю, але козаки їх не злякалися: кинули ся на турецькі кораблі, порубали й забрали в неволю Турків, що були на тих кораблях, а самі кораблі привели під турецьку кріпость Очаків (стояла на усті Дніпра) і тут, на очах Турків, їх спалили. І інші такі походи робили.

Турецький султан дуже гнівав ся за се, грозив ся королеви Польщу зруйнувати, як не зроблять з козаками порядку, наслав Татар на Україну. Нарешті в 1620 р. вислав своє військо на Польщу. Козаки гнівали ся на Польщу тоді й не помогли їй. Жолкевський пішов з самим польським військом проти турецького, але Турки його погромили, й самого Жолкевського в битві убито. Потім турецьке військо пішло назад, але на другий рік пішов на Польщу сам султан з ще більшим військом. Великий страх напав на Поляків, думали, що вже їм кінець прийшов. Просили Сагайдачного, аби доконче їм поміг з козаками. Не одно тоді мусів приобіцяти король Жигимонт козацьким послам, між иньшим і те, що ново-поставлених у Київі митрополита та владиків не буде чіпати і не боронитиме їм православною церквою правити. Тоді Сагайдачний пішов помагати польському війську. Військо польське стояло за Дністром, в теперішній Бесарабії, під Хотинном, містом турецьким. Султан прийшов на них з величезним військом, але козаки з Поляками не дали ся йому; особливо козаки при тім просто чуда робили. Султан помирился з Поляками й пішов назад. Всі в Польщі признавали, що тільки завдяки козакам Польща увільнила ся від небезпеки, що Сагайдачний спас Поляків від останньої біди.

Але Сагайдачний умер по кількох місяцях, ранений у тій війні з Турками. Поляки стали забувати свою вдячність до козаків, а нарікати на клопоти, які через козаків мають. Турків вони тепер не бояли ся, як їх козаки приборкали. Війна московська теж скінчила ся. Тимчасом пани з України скаржили ся на козаків, що через козаків не можуть хазяйнувати, бо селяне їх не слухають ся. Правительство польське почало знову жадати по давньому, щоб козаків не було більше понад те, що

в реєстр вписано, а інші — щоб своїм панам були послухні, щоб козаки по панських маєтностях не проживали, Турків і Татар не зачіпали, і таке иньше. Козаки не слухали ся, й 1625 р. прийшло до війни. Польське військо, як за Жолкевського, поспішило ся скорим маршем, доки ще козаки постягали ся; були битви коло Крилова і Крукова, на границі теперішньої Київської губернії в Херсонською; в обох боків багато погинуло людей, і потім почали ся переговори. Козаки згодили ся, аби їх не було більше понад 6 тисяч, і обіцяли на чужі землі не ходити; надіяли ся вони, що зачнеть ся незадовго нова війна у Польщі в Швецію, й Польща сама буде як найбільше козаків потребувати, а ті умови в непамять підуть. Так воно справді й стало ся, і козаки знову робили на Україні, що хотіли. По війні шведській пробували Поляки козаків приборкати, але в тій війні (1630) Полякам пощастило ще менше як у попередній; про сю війну оповідали потім, що як козаки з Поляками стояли під Черяславом, то Тарас гетьман козацький в ночі Поляків побив (Тарасова ніч зветь ся).

Лягло сонце за горою, зірки засіяли,
А козаки як та хмара Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба, ревнула гармата;
Прокинулись Ляшки-панки — нікуди втікати!
Прокинулись Ляшки-панки та й не повставали:
Зійшло сонце, Ляшки-панки покотом лежали.

Скоро потім умер старий король Житимонт, і гетьман тодішній Петражицький-Кулага, чоловік тямущий, багато пільг добив ся для українського народу. Хотів він ще більше: аби депутати козацькі до всяких справ державних до сойму були допущені і в ній голос мали. Але того пани не хотіли дозволити. Та скоро потім козаки Кулагу скинули, бо здавало ся їм, що він занадто попускає панам — хоч у тім він був невинен. Тоді було ровдвоєнне між козаками: реєстрові хотіли, щоб не дражнити Польщі і де-що попускати їй, аби не прийшло до нової війни та на гірше не обернулось. А інші не хотіли на те зважати. Скоро потім козаки нереестрові, пішовши на море під проводом Сулими, знищили кріпость Кодак, що поставили Поляки коло

порогів Дніпрових (саме коло Кодацького порогу), аби козаків на море не пускати. То реєстрові самі їх приборкали, аби до нової війни не допустити (1635).

Але війна таки розгоріла ся — два роки пізнійше. Польща тоді війни свої покінчила і для порядку ніби своє військо по кватирах на Україні поставила. Та від тих польських вояків завсїди тільки непорядки виходили, бо наприкрили ся вони людям, забирали від них всячину, зневажали. Повстанне зачав гетьман Павлюк, скликаючи всіх „благочестивих“ (так православних звали), аби на Поляків повставали. Сила народу тоді повсталала, — приставали до козаків, побивали панів та панське військо по кватирах. Повстанне було велике, але війна того року не пощастила козакам; їх побито під Кумейками, і Потоцький, що командував польським військом, почав вішати та голови стинати, хто до повстання ходив. На другий рік одначе повстанне прокинуло ся ще сильнійше. Почав його гетьман Острянин. З початку побив він Поляків, але погнавши ся за ними, задалеко загнав ся — не дожидав війська, що з різних боків до нього надходило. Поляки ті ватаги побили, а потім самого Острянина під Лубнями погромили. Тоді узав провід в війську козацьким Дмитро Гуня, славний войовник. Він військо козацьке відвів над Дніпро, і тут в такім гарнім місці табором став і так добре се місце укріпив, що Поляки ніяк не могли козакам нічого зробити. Шість тижнів так козаки боронили ся тут, і силу польського війська побили. Та тільки те підризло Гуню, що Поляки вступили дорогу й погромили військо, що з Запорожа з поживою та запасами військовими до Гуні йшло. Як се стало ся, Гуня мусів піддати ся, бо вже козаки не мали що їсти, ані чим стріляти, — тільки на ту поміч надію покладали.

Поляки на козаків за ті дві війни дуже розгнівали ся — де могли, не жалували, чи силою, чи підступом нищили, рубали. Тепер же надіяли ся задавити їх до остатку. Зовсім скасувати військо козацьке, як у 1596 р. були ухвалили, Поляки не хотіли: переконали ся, що без нього не обійдуть ся. Але хотіли його держати в руках. Всю вищу старшину над козаками з Поляків монастановляли. Реєстр списали і всіх, хто до того реєстру

не попав, з козацтва виключили; повписували різних своїх повірників, а кому не вірили — в реєстр не вписали. Військо польське по Україні розложили — аби козаків пильнувало. Кодак на Дніпрі наново відбудували і залогу з реєстрових на Запорозжі поставили, аби в степах ніяка сваволя козацька не підняла ся. І здавало ся, справді придушили козаччину, а з нею цілу Україну.

15. Хмельниччина.

В такій неволі прожила Україна цілих десять літ. Трапили ся такі спокійні часи, що Польща ні з ким війни не мала, козаків не потребувала, а військо польське могло стерегти панського спокою на Україні. Король Володислав вправді хотів війну з Турками почати і козаків до того взяти, але пани йому не дозволяли. Він навіть до старших козацьких листи писав, аби човни собі будували та на море йшли, аби з того війна з Турком зачала ся. Але старшина знала, що пани не хочуть, і листи затаїла, аби з того їй біди не вийшло.

Аж тепер настав добрий час для панів. Козакам по панських маєтностях не вільно було пробувати, могли тепер пани господарити, як хотіли; множили ся села й хутори в їх маєтках, збільшало ся число їх „підданих“; заводили вони двори й фільварки, накладали на селян різні оплати та ладили ся завести панщину.

Але тільки до часу те все держало ся. Україна угинала ся під тяжким ярмом, але тільки часу чекала, аби його скинути: Селяне були невдоволені на панів, на їх вимисли. Козаки „випищики“, се-б-то з реєстра виключені, тільки хвилі чекали, щоб скинути з себе підданство. Реєстрові були сердиті на польську старшину, що їх за слуг своїх мала, зневажала, а грошей заслужених не платила. Духовні й міщане відказували на кривди, які від уніятів і католиків православній вірі і людям українським діяли ся. І все чекало тільки іскри, аби відразу спалахнути ясним огнем.

І тоді, каже старий літописець український, серед різних кривд, які українським людям діяли ся, „натрапили на чоловіка одного, у которого відібрали пасіку, а та пасіка наробила лиха на всю Польщу“. А був тим чоловіком сотник козацький чигиринський Зиновій-Богдан Хмельницький.

Був він чоловік заможний, досить учений, в війську козацьким заслужений; в пізнійшій показав він себе як надзвичайний войовник і правитель та великого хисту і вдачі чоловік. За повстання Павлюка був він військовим писарем; по повстанні 1638 р., як козак найвище що міг тільки сотником бути, — був сотником чигиринським. Та не злюбив його підстароста чигиринський. Намовив він старосту, щоб відібрав від Хмельницького його батьківщину — хутір Суботів, бо його мовляв попередній староста дав батькови Хмельницького не на віки, а тільки „до ласки“. І відібрано йому той хутір, та ще як! Наслали людей, коли самого Хмельницького не було дома, — поїхав десь у козацькій справі, — знищили майно Хмельницького, а хлопця, сина його, так канчуками вибили, що він з того вмер. Хмельницький став своїх кривд доходити, та його оскаржено як бунтівника, всаджено до вязниці і навіть свого життя він був непевний. Тоді, викравши ся з арешту, удав ся він на Низ. Як старий козак, знав він там усі входи і виходи, і став збирати всіх, хто був з польського панування невдоволений, аби кривд своїх доходити. Було се зимою з 1647 року на 1648.

Хмельницького на Україні добре знали, і з різних боків почали стягати ся до нього люде, Поляками покривджені. Поляки вислали були на нього козаків, щоб зловити його, але й козаки самі до Хмельницького пристали. Потім він до Криму удав ся. З давніх часів полонив він був сина одного татарського мурзи (пана) на війні й держав його у себе; через того мурзу він тепер став накликати Татар іти разом із ним на Поляків. Хан тоді був недобрій на Поляків, бо довгий час грошей йому не давали; до того в Криму був голод, і Татарам хотіло ся хоч війною пожити ся. Тому хан обіцяв Хмельницькому, що пішле йому в поміч перекопського мурзу Тугай-бея з великим військом. Велика се річ була для козаків; нераз уже й перед Хмельницьким різні гетьмани козацькі старали ся від Татар на

Поляків поміч дістати, та се їм не вдало ся, а Хмельницькому вдало ся. З тою вістю поїхав Хмельницький у Січ, де стояла залоза з реєстрових; оповів він їм і те, що сам король хотів би від козаків помочі, бо дуже його пани обсіли, і він потайки до козаків писав, та один зі старшини — Барабаш ті листи затаїв. Пристали тоді й реєстрові в Січі до Хмельницького та його за гетьмана окликали. Кодак обложили й здобули пізнійше, тепер же до походу на Поляків почали лагодити ся, щоб польські порядки на Україні знести й давні вільности вернути.

Тимчасом старший над військом польським (гетьман коронний називав ся) Потоцький, прочувши про се, почав ладити ся й собі до походу. Весною вислав він наперед свого сина Стефана на Хмельницького з польським військом і козаками, решту реєстрових козаків з драгунами виправив Дніпром човнами, а сам зі своїм помічником (гетьманом польним) Калиновським зібрав головне військо і з ним поволі на полудне під Чигрин посував ся, чекаючи вістей від сина. Тим часом син його в велику біду попав ся. Надіючи ся на свої сили, йшов він не питаючись. А тимчасом Хмельницький його несподівано зі своїм військом і Татарами на Жовтих водах обступив. Козаки реєстрові, що в тім війську були, до Хмельницького прилучили ся, а й ті, що Дніпром плили — реєстрові та драгуни, також з Українців набрані, теж до Хмельницького пристали. Побачивши се, став Стефан Потоцький відступати. Але Хмельницький на урочищу „Княжі байраки“ зробив йому засідку, казав рови по-копати на дорозі, й там табор польський як загруз, як козаки Поляків обпали, то сливе ніхто цілий не вийшов. Потім Хмельницький пішов на головне польське військо. Воно, не маючи вістей від переднього полку, теж почало відступати, але під Корсунем ударив Хмельницький на нього й погромив також до решти. Обоз, гармати — все забрали козаки. З цілого війська ледве кілька сот утікло, та й то головно джури та слуги панські. Потоцький і Калиновський — обидва в руки козацькі попали, — Хмельницький віддав їх Татарам. Як у думі співаєть ся:

Тоді козаки Ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали, як барана ізв'язали
Та перед Хмельницького гетьмана примчали:

„Гей пане Потоцький, чом у тебе й досі розум жіноцький!
„Не вмів ти єси в Кам'янці Подільській пробувати,
„Печеного поросяти, куриці з перцем та з шафраном уживати,
„А тепер зумієш ти з нами козаками воювати,
„Житньої саламахи з туслуком*) уплітати,
„Хиба велю тебе до рук кримському хану дати,
„Щоб навчили тебе кримські ноги сирі кобилени жувати“.

Ще такого не бувало на Україні. Не тільки все українське панство, а й ціла Польща зістала ся без війська й оборони; як би козаки схотіли, могли-б за кілька днів безпечно бути в Кракові чи Варшаві. Але Хмельницький тоді не мав у гадці нищити Польщу. По побіді корсунській він пройшов до Білої Церкви й став тут табором.

А навколо Україна як море хвилювала ся. Підіймало ся селянство, зброїло ся, побивало або проганяло панів та Жидів-арендарів, нищило панські двори та католицькі костели, що за той час пани побудували на Україні. Тікали пани куди видно, аж над саму Вислу — як у пісні співаєть ся:

Зависли Ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислі,

з усіх країв туди збігши ся. Інші знову, в кім ще дух український жив, до війська козацького приставали. За короткий час не стало духа панського та польського на Україні тій, що ближше Дніпра, а люде українські співали:

Та не має лучче, та не має краще,
Як у нас на Україні!
Та не має Ляха, та не має пана —
Не буде зміни!

Або останні слова ще й трохи инакше співали:

Та не має Ляха, та не має Жида,
Не буде унії.

*) Сіль у воді розведена, щоб рибу солити.

16. Україна відриваєть ся від Польщі.

Хмельницький і його товариші, як повстання розпочинали, то не мали иншої думки, як тільки те, щоб вернути вольности козацькі й порядки зперед повстань 1637—1638 рр. та прикоротити трохи панування польського панства на Україні. При тім вони були певні, що й король сам хотів би допомогти козакам, та не може через панів. — отже треба панам трохи нагнати холоду. Тому по своїх побідах Хмельницький розписав листи до різної старшини польської, де виправдував ся з свого повстання, а до короля вислав послів, щоб козакам вернули їх давні вольности, виплатили незаплачену плату та побільшили реєстр до 12 тисяч (стільки сам король хотів побільшити для війни з Турками). Просили отже небагато, та сподівали ся, що по тих побідах козаки на Україні будуть панами, як за Сагайдачного, і ніхто їм того реєстру чи инших постанов польських пильнувати не буде.

Але саме під той час умер король Володислав, а пани, зібравши ся на вибір короля, одним разом казали козакам чекати зі своїми справами до нового короля, а другим разом ухвляли військо збирати на козаків. Тому Хмельницький, сподіваючи ся нової війни, рушив зпід Білої Церкви на Волинь. Тут напало на нього польське військо під Пилявцями. Військо було велике, але недалеко. В першій же битві потратили Поляки стільки свого війська, що постановили відступити. Але поки ладили ся до того відступлення, вночі напав на польське військо великий страх: пішла поголоска, що старші з війська потайки тікають, і всі почали тікати, куди видко. Тікали без памяти, лишивши козакам пребагатий табор. Військо було зложене з панів-шляхти, а вибирали ся пани на той похід, як на весілля, а не на війну: везли зі собою дорогоцінні убори, дорогу посуду і всяку всячину. І все те козакам дістало ся.

Польща знову зістала ся без війська й оборони, але Хмельницький все ще хотів з нею не битись, а миритись — по доброму справу кінчити. Він пройшов із військом в Галичину, де також люде підняли ся на панів, потім у Холмщину, та

чекав вибору нового короля. Він радив і голос свій подавав за брата покійного короля Володислава — Яна-Казимира, й справді його Поляки вибрали. Але се не було добре для України, бо був той Ян-Казимир до України неласкавий. По своїм виборі він написав до Хмельницького, щоб він на Україну вертав ся, а він, король, до нього висилає послів, що всі потреби козацькі задовольнять. Одержавши сей лист, Хмельницький казав стріляти з гармат на знак радості й військо своє завернув на Україну. Сам він поїхав до Київа, де його всі з великою радістю й честю витали, як освободителя України, називаючи новим Мойсеєм: як Мойсей Жидів увільнив із неволі єгипетської, так Хмельницький визволив Україну з неволі лядської, — казали на Україні.

В Київі Хмельницький прожив кілька місяців. Там тоді вибрали ся в Україні люде найбільш учені, досвідні та найбільше українству вірні і прихильні. Розмовляючи з тими людьми, та з патріархом єрусалимським, що там тоді пробував, Хмельницький став инакшими очима дивити ся на справу. Досі він мав перед очима тільки справу козацьку; тепер зрозумів, що се справа дрібна, треба брати ширше. Треба думати про увільнення від Польщі всього українського народу, щоб міг він жити свободно і сам собою правити, під охороною козацького війська. „Доказав я, чого не думав, тепер докажу, що надумав, — казав Хмельницький: — вибю з лядської неволі увесь наш народ руський (се-б-то український). Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру (а ми знаємо, що в тім часі православна віра уважала ся за ознаку української народности). Поможє мені в тім увесь простий народ аж по Люблин, по Краків, і я його не відступлю, бо то права рука наша“.

В лютім (февралі) 1649 р. приїхали королівські послы, привезли Хмельницькому клейноти від короля й хотіли з ним умовляти ся, які мають бути порядки між козаками. Але для Хмельницького тепер се вже була дрібна річ, коли він хотів зовсім увільнити Україну від польських панів і зробити з неї самостійну, окрему державу. Він не схотів і умовляти ся з тими послами, відіслав їх ні з чим; сказав, що буде війна. Натомісць вислав послів до інших держав: до Туреччини, Московщини,

Швеції, Угорщини, намовляючи їх воювати Польщу разом із Українцями.

Війна почала ся під літо — війна велика, найважнійша, яка коли небудь на Україні досі піднімала ся. І в української і в польської сторони розуміли, що се буде боротьба на життє і на смерть, буде рішати ся доля України й Польщі. На Україні наддніпрянській усе, що здужало, йшло в козаки. В поміч Хмельницькому вибрав ся сам хан із усею ордою, сподіваючи ся великої здобичі по торішніх побідах Хмельницького. В Польщі король скликав на війну всю шляхту і сам хотів вести її в похід. Але король був до війни невдатний, а Хмельницький — великий войовник. Іще шляхта в похід не зібрала ся, а Хмельницький уже обступив польське передове військо під Збаражем, на границі Волині й Галичини, й притис його так, що воно їввалтом до короля почало кричати, аби йшов виручати. Король мусів іти на поміч, хоч не мав іще з собою всього шляхецького війська. Але Хмельницький, довідавши ся про се, лишив частину війська під Збаражем, а сам із Татарами непомітно, серед мраки й дощу, зайшов королеви дорогу коло Зборова. Обступив його військо і почав битву. Страшно тут Поляків погромлено. Королеви з рештою війська не було виходу. Та зрадив Хмельницького хан. Король післав до нього своїх людей та почав умовляти, аби відступив ся від Хмельницького. Обіцяв великі гроші, позволив ханови забрати скільки схоче в неволю людей з України і з усіх польських земель. Хан пристав на се й король добив із ним торгу: заплатив йому золотом і українською кровю. Став хан Хмельницькому казати, аби помирив ся з королем, а цнакше Татари злучать ся з королем на козаків. Гірко було Хмельницькому і козакам, а нічого робити. Мусіли мирити ся з королем.

Списали таку умову, звану Зборівським трактатом: козаків має бути 40 тисяч, можуть вони мешкати де хочуть у воєводствах Київським, Браславським і Чернигівським (землях побожських і наддніпрянських), а військо польське в ті землі входити не має; начальство в тих землях має бути в православних (Українців); унію мають знести; хто в козацький реєстр не вписаний, має бути своїм панам послушний, і в усім иншим мають лишати ся старі польські порядки.

Засмучений вертав ся Хмельницький з козаками на Україну. Не того вони хотіли. На Україні ж не знали, що то Хмельницький тільки з біди, через хана, згодив ся польські порядки на Україні прийняти, і на Хмельницького відказували. Думали, що то він позволив Татарам на Україні брати невольника, і за се його кляли. Таку пісню зложили:

Бодай тебе, Хмельниченку, перва куля не минула,
Що велів Орді брати дівки й молодичі!
Парубки йдуть, гукаючи, а дівчата, співаючи,
А молоді молодичі старого Хмеля проклинаючи...
Бодай тебе, Хмельниченку, перва куля не минула,
А другая устрелила, у серденько уцілила.

Але люде не знали правди. Як то в думі співаєть ся:

Бог святий знає, Бог святий і відає,
Що Хмельницький думає-гадає.
Тоді ж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
Ні джури козацькії, ні мужі громадськії,
Що наш пан гетьман Хмельницький
Батьо Зинов Богдану Чигиринський
У городі у Чигирині задумав вже й загадав.

Побачив він, що українські люде таки ніяк уже не пристануть на те, щоб Польща над ними панувала, а йому, Хмельницькому, за се кінець зроблять. З другого-ж боку й польські пани не хотіли Зборівської умови приймати, — мовляв у ній за-багато козакам і Україні попущено. Тож Хмельницький далі шукав помочі на Польщу по інших державах та від Польщі донконче хотів відірвати ся.

Вже на другий рік (1650) почала ся нова війна з Поляками, але знову хан зрадив Хмельницького під Берестечком, і знову Хмельницький мусів із королем мирити ся. Се звав ся Білоцерківський трактат, він був подібний до попереднього, тільки для України ще гірший. Та сповняти його Хмельницький не хотів і в 1652 р. нову війну зачав. І сим разом татарська орда почала з королем накладати. Але Хмельницький уже не схотів ніяких трактатів із королем укладати. Досі він не мав иншої помочі як тільки від Татар — та й більше біди від них

було, як допомогти. Тепер же прийшла до нього звістка, що московський цар намірився з Хмельницьким Польщу воювати, а скоро по тім сподівався Хмельницький допомогти і від Швеції та з Угорщини. Тому не хотів більше з Польщею миритися.

17. Україна злучається з Московщиною.

Хмельницький сливе від самого початку війни намовляв Москву на Польщу. Московському цареві й хотілося, й боявся він з Польщею зачинати. Хотілося, бо сподівався від Польщі щось здобути. Давні московські царі були в київського княжого роду, й вони все думали про те, як би забрати ті українські та білоруські землі, що за давніх часів до київських князів належали. До того-ж Польща недавно, за короля Жигимонта, багато краю від Москви забрала, і се хотілося Москві теж назад вернути. Але й боялася вона тої війни. При тім же Хмельницький хотів тільки допомогти на Польщу, а Москва, як уже воювати з Польщею, то хотіла, щоб Україна прилучилася до Московської держави. Довго про се були переговори. Хмельницькому хотілося як найскорше Москву на Польщу напустити, й для того годився він піддатися з Україною під зверхність московського царя й злучити Україну з державою Московською. І з кінцем 1653 р. повідомив його цар, що він порішив прийняти Україну під свою зверхність і разом з Українцями воювати Польщу, тай вислав своїх бояр до Хмельницького, аби від нього, від старшини козацької і від усіх людей прийняти присягу московському цареві.

Московські бояри приїхали до Хмельницького до Переяслава, і дня 8-го січня скликав Хмельницький козацьку раду. На ній ухвалили пристати до Москви з тим, щоби царь зоставив Україну при її вольности і не видавав її ворогам. Тоді бояри закликали всіх до церкви, щоб присягти цареві. Але Хмельницький ві старшиною зажадав, аби наперед бояри за царя присягли, що він вольности й порядків України порушати не буде й ворогам її не видасть. Такий порядок в Польщі був, — тай

скрізь, де свобода має бути забезпечена, — що новий король насамперед складає присягу на закони й права, що буде їх сповняти, а тоді народ складає йому присягу, що буде його слухати й шанувати. На те бояри сказали, що вони такої присяги не можуть зложити, бо московський царь — „самодержець“ і присяги своїм підданам не складає. Старшину се дуже збен-тежило, і вона не могла зрозуміти такого порядку, що царь не хоче присягти на заховання свободи України. Але що бояри таки ніяк не хотіли присягти, то гетьман зі старшиною, аби справи не розбити, — бо дуже хотіли мати московську поміч проти Польщі, — згодили ся присягти й так. Постановили, що пізнійше вони до Москви своїх послів пішлють і ті з царем і боярами умовлять ся що-до українських порядків, прав і вольностей. На тім вони присягли, й потім по інших громадах і селах люде присягли московському цареві.

Незабаром потім вислав Хмельницький зі старшиною тих послів до Москви — умовити ся що-до дальших порядків на Україні, як мають бути. Сі роки — від самого повстання — Україна жила як самостійна держава: вибраний гетьман правив із радію старшини й військовою радію всім краєм. Хмельницький зі старшиною хотіли й на далі задержати такий устрій, — щоб Україна собі самостійно правила ся сама вибраними своїми людьми, тільки була під зверхністю московського царя. Але в Москві на те не пристали, бо Московська держава не мала в собі такого свободного устрою. Московське правительство лишило поки що на Україні далі все в управі гетьмана й козацької старшини, але щоб так на завсіді мало бути, на се не дало згоди. Згодило ся натомісць на инше: щоб гетьмана військо козацьке свободно вибирало, щоб Україна з гетьманом сама мала зносити з иншими державами, як самостійна держава; щоб військо козацького було 60 тисяч. Але zarazом прислала Москва до Київа своїх воеводів з військом, ніби то України боронити, а більше щоб України й самого гетьмана пильнувати. Ті воеводи побудували собі осібну кріпость у Київі й гетьмана ні в чім не слухали ся. Таких воеводів із військом хотіло московське правительство поставити й по инших більших українських городах.

Хмельницький зі старшиною скоро побачив, що йому з Москвою не по дорозі: чого иншого він хотів, а що инше вона задумує. Він хотів, щоб Україна, відірвавши ся від Польщі, зістала ся свобідною, самостійною державою, а від Москви хотів підмоги, щоб усі українські землі від Поляків відібрати і до купи злучити. А московські бояри хотіли Україну помаленьку до рук своїх узяти й правити нею, як иншими землями правили. Україною вони мало журили ся, а хотіли землі білоруські забрати від Польщі (чи властиво від Литви, що з Польщею від 1569 р. була тісно злучена). Се їм ішло добре, тим більше, що на Польщу напала тоді ще й Швеція. Тоді Поляки почали з царем переговори: обіцяли йому, що виберуть його польським королем, так щоб він польських земель уже не нищив. Царь на се пристав, повірив і зробив перемирє з Польщею. Козаки знали, що Поляки не виберуть царя королем, але бояли ся, що заприятливши ся з Польщею, Москва, чого доброго, ще й Україну їй назад віддасть. Через те гнівали ся на Москву за се перемирє.

Тому Хмельницький шукав нових помічників на Польщу, а злуку з Москвою хотів розірвати. Під Польщу він вертатись ніяк не хотів. Як його король намовляв під Польщу вернути ся, він йому таку байку сказав: „У одного чоловіка жив у хаті вуж. Він був домашній, нікого не кусав; йому ставили страву і не боронили лавити по хаті. Раз хлопець їв молоко, вуж приліз і став собі хлентати; хлопець ударив ложкою вужа, а той зі злости вкусив хлопця. Хлопець крикнув, прибіг господарь і схотів зарубати вужа, але відрубав йому тільки хвоста, а вуж утік. Хлопець же з того укушення вмер. З того часу перестало вести ся тому господареві, — пішло нещастє за нещастєм. Сказали йому, що се через те, що він образив вужа. Тоді господарь став мирити ся з вужем, поставив йому молока. Але вуж наїв ся і знову в нору сховав ся. — Вже, каже, не буде між нами давньої приязни: тобі твого сина не забути, а мені — мого хвоста; живім кождий собі сам, у добрій згоді і один другому помагаймо, а більшого вже нічого не видумаєш. — Так і Поляки, — казав Хмельницький, нехай нас лишать, нехай зречуть ся всеї України, то ми будемо їм по силі помічні, будемо їх від ворогів боронити. Але що-ж! — Коли в Польщі хоч сто панів

лишити ся, то вони того не попустять. А козаки знов не пристануть на те, що ті пани хочуть“.

Тому Хмельницький шукав інших союзників, помічників на Поляків. Він пересилав ся з Туреччиною, Швецією, Угорщиною, намовляючи їх на Польщу. Він розумів, що поки Польща буде мати силу, вона України не попустить. Нарешті зі Швецією й угорським (семигородським) воєводою Ракочієм уложив він умову, щоб спільно воювати Польщу, зовсім знищити й між собою її землі поділити. Тимчасом Москва встигла помирити ся з Польщею, як я сказав, і разом із нею зачала воювати зі Шведами. Вона накликала й Хмельницького, аби з Польщею не зачіпав ся, а воював Шведів. Але Хмельницький не послухав і зачав війну з Польщею, на спілку зі Швецією й Ракочієм, а проти Москви. Так мала злука України з Московою розірвати ся. Але саме в тім часі умер Хмельницький, 27 липня 1657 р., лишивши справи непорішеними.

Дуже не в часі вмер він, і в великим жалем проводила його в могилу Україна. Поховали його в Суботові, в церкві, що він побудував. Але кілька років пізнійше, коли польське військо йшло через Україну, польський воєвода Чарнецький казав на злість викопати Богдана з могили, спалити його кости й попіл по вітру розвіяти — за те, що він Україну від Польщі відірвав. Але Польщі то нічого не помогло.

За заслуги Хмельницького ще за життя його вибрало військо козацьке гетьманом сина його Юрка, — „нехай тая слава буде, що Хмельницький гетьманом“. Але до булави треба голови, а Юрко був молодий та нездалий. Тому старшина потім се переіменила й настановила гетьманом Івана Виговського, що був військовим писарем.

18. Що діяло ся на Україні по смерті Хмельницького.

Так опинила ся Україна в великій замотанині. Хотіла вона жити свobodно, по своїй волі, [але з одного боку протягала до неї руки Польща, не хочачи пустити від себе: то війною пробувала вернути, то намовляла козацьку старшину, аби під

короля вернула ся. З другого боку й Москва, раз Україну під царську руку прийнявши, упускати не хотіла. Але вернути ся під Польщу, — значить пани на Україну вернули ся б, почали підданство та панщину заводити: від того б вони ні за що не відrekli ся. Під Москвою бути — московські бояри Україну своїми воєводами та валогамі обсаджать, московські порядки заведуть. А скоро тільки вони себе дали взнаки на Україні, скоро тільки ті воєводи зявили ся, зараз почали ся сварки, що воєводи українські права ламають, людей зневажають, і від вояків московських, від кривд і здирств Москви нема людям про-світку.

Старшина козацька відразу, ще за старого Хмельницького, поміркувала, що під Москвою не буде Україні свободи. Тому вона не від того була, щоб із Польщею прийти знову до ладу. Але українські люде й чути не хотіли про Польщу, і на старшину невірнo дивили ся за її переговори з королем. Старий Хмельницький се розумів, що під Польщу вже нема вороття, тому накладав зі Швецією, Угорщиною, Туреччиною. Його наступники на гетьманстві не були такі розумні й думали, що можна й під польського короля вернути ся, тільки забезпечити, аби Україна мала свою автономію: мала свою виборну осібну управу, в яку-б Поляки не мішали ся, а правили б Україною гетьмани й інші власти, вибрані військом і українським людом. Таку умову й зробив незабаром по смерті Хмельницького новий гетман Виговський в Гадячі, в 1658 р. (називаєть ся — Гадяцька умова).

Але люде на Україні — тій, що з під Польщі вибила ся*), як я казав уже, ані чути про Польщу не хотіли. Вони думали, що старшині замануло ся панувати на Україні над народом разом з польськими панами, і не хотіли старшини слухати. Як Виговський, умовивши ся з Поляками, підняв повстаннє на Україні проти Москви і навіть сильно побив московське військо під Конотопом, то українські люде, особливо на лівім боці

*) Волинь, Галичина й більша частина Поділля під Польщею зіставляли ся. Козацька управа тільки по Случ сягала, тому й говорило ся: знай Ляше, що по Случ — то наше.

Дніпра (в Полтавщині та Чернігівщині), здебільшого не хотіли за ним іти, не хотіли під Польщу вертатись. Військо козацьке скинуло Виговського, кажучи, що се панський, старшинський гетьман, та вибрало назад Юрка Хмельниченка. Ще воєводів і стрільців московських добре тоді люде не зазнали, — як же зазнали, то кілька років пізніше уже на них самі бунтувалися і скрізь їх по Україні побивали. Та все таки від тих воєводів не сподівалися такого лиха, як від польських панів. А московські воєводи навмисно ще більше людей від старшини відводили: казали людям, що старшина хоче їх своїми підданими поробити, під Польщу запроторити, а царь хоче їх боронити від старшини, щоб вони від неї кривди не мали.

Те роздвоєння, що люде й старшина одні одним не вірили та наперекір робили, найгірше Україну підтинало та ворогам на поталу давало. То правда, що старшина дивилася на польські чи московські порядки (де також пани-поміщики, бояри, людей у тяжкому кріпацтві держали), та й собі хотіла на Україні поміщувати: хутори вкладала, людей осаджувала на них та казала собі чинші чи осипи давати, в господарстві помагати. Не минуло яких п'ятидесять літ від того часу, як український народ, з Хмельницьким повставши, панів повиганяв з України і землю всю, що була панською, для всіх вільною зробив, а вже з тої козацької старшини нове панство викубилося, що землі позасідало, поробило людей своїми підданими і вже до панщини почало нагинати. Сей панський дух в старшині почули українські люде дуже скоро і тому не хотіли слухати старшини. Ї така гарна старосвітська дума, про Хвеська Ганджу Андібера, гетьмана запорозького. Вона зложена недовго по смерті старого Хмельницького і з неї видно, як тоді вже люде на Україні невірною дивилися на старшину, прозиваючи її Ляхами за панський дух. В думі оповідається, як зайшов бідний обдертий козак до черкаської коршми:

Там пили три Ляхи, дуки-срібляники.
Первий пив Гаврило Довгополенко переяславський,
Другий Війтенко ніжинський,
Третій пив Золотаренко чернігівський.
От вони пили-підпивали, з козака-нетяги насміхались,

На шинкарку покликали:

„Гей шинкарко Горовая, Насте молодая!

Добре ти дбай,

Нам солодкі меди, оковиту горілку ще підсипай.

Сього козака, пресучого сина, у потилицю з хати випихай“.

Але козак-нетяга, випивши доброго меду, став сам на тих дуків гримати:

„Гей ви, Ляхове, вразькі синове, ік порогу посувайтесь,

„Мені козаку-нетязі на покуті місце попускайте,

„Посувайтесь тісно,

„Щоб було мені козакови-нетязі де на покуті із лаптями сісти!“

Тоді Ляхи дуки-срібляники добре дбали,

Дальше ік порогу посували.

Козакови-нетязі більше місця на покуті поступали.

Тоді козак-нетяга на покуті сідає,

Ізпід поли позлотистий недолимок*) виймає,

Шинкарці молодій за цебер меду заставляє.

Далі виймає з череса червінці та закладає ними ввесь стіл. Далі закликав до кватирки: аж тут один козак іде, шати дорогії несе, другий — чоботи-сапанці, третій — шапку козацьку. Убрали нетягу, і пізнали тоді дуки, що се гетьман запорозький Хвесько Ганжа Андигер. Стали його до себе до компанії запрошати та медом-горілкою частувати.

То він теж од дуків-срібляників приймав, сам не випивав,

А все на свої шати проливав:

„Ей шати, мої шати, пийте, гуляйте!

„Не мене шанують, бо вас поважають:

„Як я вас на собі не мав,

„То й чести від дуків-срібляників не знав.“

Тоді то Хвесько Ганжа Андигер, гетьман запорозький, стиха словами промовляє:

„Ей козаки, каже, діти, друзі, молодці!

„Прошу я вас, добре дбайте,

„Сих дуків срібляників наче волів ізза стола виводжайте.

„Перед вікнами покладайте, у три березини потягайте,

„Щоб вони мене споминали, мене до-віку памятали!“

Тоді ж то козаки, діти, друзі, молодці, добре дбали,

Сих дуків срібляників за лоб брали,

Ізза стола наче волів виводжали.

*) Булаву. *

Перед вікнами покладали, у три березини потягали,
Словами промовляли:

„Ей дуки, — кажуть, — ви дуки!

„За вами всі дуги і луки!

„Ніде нашому братови козакови-нетязі стати

„І коня понасти.“

Під тими дуками представлені тут три полковники козацькі: переяславський, київський і ніжинський, а під тим нетягою — гетьман Бруховецький, отаман кошовий запорозький, що по Юрку Хмельниченку хотів на гетьманство дістати ся. Він на старшину відказував, а себе за великого приятеля простому людови удавав. Як же гетьманом став, так людей обдирав гірше, ніж ті дуки, і Москві їх запродав. Так і не раз бувало: хто під старшиною яму копав, та на панський дух старшинський парікав, а як сам на верх дістав ся, — сам таким же зробив ся; хто тільки з простого народу наверх виходив, тягнуло його до панства, хотів він маєтності мати, підданих держати, роботою їх обкладати. Щоб тому запобігти, треба було інших способів: треба було підданство заборонити, щоб один чоловік до другого, до його особи не міг мати ніяких прав, як пан до підданого; треба було б міру земельну уставити, більше котрої щоб ніхто б землі не мав; треба було ві свободних земель краєвий фонд установити, який би належав цілій Україні, всьому народови, а з якого давала ся б земля в державу, а як хто перестав на ній робити, до того б фонду поверталась. Та все це такі річі до яких тільки за теперішніх часів люде стали додумувати ся, а тоді того не розуміли ні старшина, ні простий народ.

Простий народ на Москву надії покладав, вірив, коли воеводи його на старшину підмовляли. Але в Московщині був такий самий кріпацький дух, і Москва на Україні своїм повірникам, що їй вислугували ся, роздавала землі, селян, і сама ж найбільше на Україні помагала їм кріпацтво заводити, людей приборкувати. А тим часом, противляючи ся старшині, на перекір їй роблячи, простий народ не добачав і не вмів розвіжнити доброго від злого: що старшина хотіла свободу і самостійність Україні забезпечити. Не вмів він від неї того перейняти, в тім допомогти, а панським забаганкам зась сказати. Без народу ж не

могла старшина за право українське стояти і піддала ся на-решті Москві: зрікла ся прав і свободи української, а за те від московського правительства всякі права панські на простих людей дістала, грамоти царські та надання. Так упала українська свобода через те ворогування, що старшина панувати хотіла: з чужого ярма народ визволяючи, своє закладала, а люде не попускали, та в тій боротьбі зі старшиною й свою свободу власну прогавили. І не стало ані свободи на Україні, ані людям не покращало: попали таки в підданство та кріпацтво старшині, і та ж Москва помагала тим новим панам у кріпацтві держати своїх людей.

19. Руїна.

Так от старшина хотіла під Польщу вернути ся, аби лиш свободу Україні забезпечити, але люде не хотіли. Москви держати ся — так Москва не хотіла попустити, щоб Україна сама своїми виборними людьми, гетьманом та полковниками правила ся, без воеводів; навпаки, вона все того пильнувала, щоб там своїх воеводів завести, а гетьманську власть укоротити. Й кидали ся і старшина і люде українські то в той, то в сей бік, і не було їм просвітку, а в тих роздорах та війнах тільки сила українська гинула, земля пустіла, люде розбігали ся. І назвав ся той час „руїною“, знищенням України.

Виговський з Польщею хотів тримати, забезпечивши самостійність українську, щоб Україна осібним „великим князівством руським“ (себ-то українським) при Польщі була. Але люде не хотіли під Польщу вертатись, Виговського скинули й Хмельниченка гетьманом обрали. Хмельниченко рад був Москви тримати ся, тільки хотів, аби Москва де в чім попустила: щоб воеводів ніде окрім Києва не було; щоб військо московське, яке на Україні буде, гетьманови було послухне; аби бояре московські в українські справи по-за гетьманом не мішались. Він стояв тоді з військом на правім боці Дніпра; воевода московський закликав, щоб він до нього приїхав про

те умовляти ся. Коли ж Хмельниченко послухав ся й приїхав, військо московське його обступило, скликали раду з тих місць, де люде за Москвою потягали, і там бояри московські зовсім інші постанови прочитали: гетьманови власти й права ще поменшили, а воєводам щоб іще бути в Переяславі, Чернигові, Ніжині й інших містах. Хмельниченко згодив ся, бо був у московських руках, тільки ж другого року, як Поляки московське військо погромили, пристав до Польщі, бо в Москві зневірив ся. Тоді Україна розділила ся: правобічна Україна (Київщина) зістала ся при Польщі, а лівобічна (Полтавщина й Чернигівщина) — при Москві. Пішли з того війни великі: Польща хотіла й лівобічну Україну забрати, а Москва — правобічну. І було з того велике спустошення, й людям біда.

На лівім боці гетьманом вибрано Бруховецького, що так до людей придобрював ся. Запобігав він ласки у Москви й Москва помогла йому на гетьманство дістати ся, а тих полковників, що йому противили ся, смертю скарала. За московською волею пристав він на те, щоб Москва з українських людей податки збирала, і завела Москва нові податки на людей. Стали люде дуже на те нарікати й бунтувати, бо не хотіли нових московських податків, а Бруховецький радив Москві непослушні села та містечка палити та побивати. Але люде бунтували ся далі, й Бруховецький побояв ся, що так і його з гетьманства скинуть, і Москва йому не допоможе. Тож і він забунтував проти Москви, казав воєводів московських побивати і хотів із Москвою воювати ся.

На правім боці Дніпра Хмельниченка вже гетьманом не було, перемінило ся їх кілька, аж настав в 1665 р. гетьманом Петро Дорошенко. Він не хотів із Польщею тримати, а надумав піддати ся Туреччині, щоб вона йому помогла від Польщі відборонити ся. Думав він, до сили прийшовши, Україну до купи злучити й Москву змусити, щоб зістала Україну тільки під зверхністю царською, а українські справи лишила самим Українцям порядкувати і в гетьманську управу не мішалась. Бруховецький тоді Дорошенка закликав, аби йшов Москву воювати. Дорошенко прийшов, але тоді всі люде з лівобічної України до нього пристали, а Бруховецького вбили за його невірність.

Так став був Дорошенко гетьманом обох сторін Дніпра і сподівався, що тепер Москва згодиться на те, чого він хотів — Україні свободу забезпечити. Але саме під той час стала ся в його сім'ї пригода, і він, покинувши військо, спішно поїхав до Чигирина. Тоді московські воєводи почали свою роботу між Українцями, і різні люде стали говорити, щоб такі Москви тримати ся, аби лиш свободу попустила Україні. Полковника Многогрішного, котрого Дорошенко замість себе лишив, гетьманом проголосили. Але й Многогрішний того-ж від Москви допевнявся, що й Дорошенко — аби вона в українські справи не втручалась. Московські бояри стали водити та пробувати, котрий поступить зі свого, Дорошенко чи Многогрішний. Многогрішний був слабший і пристав на московські бажання. Тільки недовго гетьманував, бо його старшина не любила і скинула, а собі нового гетьмана вибрала — Самойловича, Поповича прізвищем.

Дорошенко тим часом накликав Турків, аби йшли допомогти йому Україну визволяти — усю, де лиш живе український народ, від Перемишля аж до Путивля; так йому Турки обіцяли. Дорошенка держала ся Київщина, полуднева Полтавщина й Запорожжє. На Запорожжі тоді верховодив Сірко, славний лицарь — він дуже Москві противив ся, особливо відколи на Сибірі побував, боярами без вини й права засланий. Але як довідали ся, що Дорошенко піддався Туркови, багато людей від нього відкинуло ся, бо люде Турків бояли ся й ненавиділи як бусурменів, татарських братів, і з Київщини багато людей стало тікати за Дніпро. В 1672 р. прийшли Турки Дорошенкови в поміч, вигнали Поляків з Київщини, Браславщини й Поділля, й віддали сі землі Дорошенкови. Але сей турецький похід ще більше тутешніх людей настрашив: особливо те їх гнівало й страшило, що Турки малих хлопців забирали, турчили їх і в турецьке військо потім віддавали. Дорошенко тоді переговорював із Москвою, що піддався б їй, як би вона його на самім правім березі гетьманом лишила і в справи тутешні не мішала ся. Але Самойлович відмовляв московських бояр від того, бо Дорошенка бояв ся, та й Польща на те не приставала. А з Польщею Москва недовго перед тим, в 1667 р., таку угоду

зробила, що вся Україна на правім боці Дніпра, окрім Києва самого, Польщі вістаєть ся, а лівобічна під Москвою має бути. Дуже Українці за се на Москву тоді нарікали, що вона Україною в Польщею поділила ся — як би була схотіла всю Україну при її свободі держати, то Україна ціла б при Москві лишилася.

Дорошенко ще кілька років на правім боці держав ся. Завзятий козак був, не хотів Москві піддати ся. Все думав якось тої свободи дійти. Але що мало не всі його покинули й люде за Дніпро повтікали, не хочачи під Турком жити, то й він в 1676 р. піддав ся, як Самойлович із московським військом прийшов його з Чигирина виганяти. Хотів у спокою свою старість дожити, коли не вдало ся те, що він думав — Україну визволити, цілу до купи злучити й над нею гетьманувати. Але Москва казала йому в московські краї їхати, і там він і вмер.

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі.
Тай умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани!
І забули на Україні
Славного гетьмана.

Самойлович тоді й решту людей з Київщини за Дніпро зігнав і Київщина вістала ся пусткою. Москва відступила полудневу Київщину й теперішню Херсонщину Туркам, аби з ними помирितись. Невдовзі потім одначе кілька полковників, між ними Семен Палій, полковник хвастівський, стали знову людей в Київщині й Брацлавщині садити, козаччину заводити, з Татарами та Поляками воювати.

20. Мазепині часи й скасування гетьманщини.

Самойлович іще десять літ був гетьманом по підданні Дорошенка. Але таки не потрапив московським боярам і вони казали

старшині його скинути, а вибрати на його місце генерального осаула, Івана Мазепу. Самойловича ж на Сибір заслано, як Многогрішного перед тим, хоч вини ніякої анї за сим, анї за тим не було.

І Мазепа довго потрапляв Москві, хоч то й дуже тяжко було, бо тоді новий царь Петро ріжну службу Українцям загадував, казав козацькі полки в далекі сторони посилати, кріпости будувати, канали коло Петербурга копати, де сила силенна козаків від повітря незвичайного й води погинула. Дуже за те люде відказували на Москву й на Мазепу, що їй вислугуєть ся. Не любили також Мазепи, як і Самойловича, що з панами — старшиною тримає, помагає їй панство на Україні заводити.

Петрик Іваненко, канцелярист військовий, в Запорожцями й Татарами пробував Мазепу скинути, Україну від нових панів визволити. Але Мазепу Москва боронила, а народ уже так від тих віковичних воєн і повстань утомив ся, що й не рушив ся.

Але Мазепа не був Україні ворог, любив її і багато доброго для неї робив: приміром, за школи дбав і їм помагав. Він сам був на Москву недобрий, що вона так Українцями розпоряджає, ні за що вже має й його, гетьмана, й українські права. В тім часі царь Петро воював з королем шведським Карлом, великим войовником. Здавало ся, що Карло побє Петра, і Мазепа задумав з Карлом звязати ся, від Москви відірвати ся й заложити особну українську державу під зверхністю шведською. Знаємо, що й Хмельницький подібне задумував у спілці зі Шведами.

Карло на Україну прийшов, і Мазепа зі старшиною до нього прилучив ся. Запорожже до них теж пристало. Але народ на Україні не рушив ся: раз через те, що взагалі Мазепу не любив і йому не вірив, та й зробив се все Мазепа занадто несподівано: ще вчора Москві вислугував ся, а тепер її покинув. А головнїше через те, що московське військо стояло на Україні, й всі його бояли ся. Зараз же на першу вістку те військо здохло Мазепину столицю — Батурин і страшенно поруйнувало, людей побило; Сїч страшенно знищило і всім страху нагнало. Як же Україна не рушила ся, то багато і з тої старшини, що з Мазепою до Шведів пішло, почало назад до Петра вертати ся.

Було се в р. 1708, а на другий рік царь Петро Шведів під Полтавою побив — за далеко вони від свого краю відбили ся. Карло — втік до Туреччини, а з ним і Мазепа зі старшиною. Мазепа скоро вмер, а старшина, що з ним була, вибрала гетьманом Пилипа Орлика, писаря генерального. Надія була на Турків, що вони будуть воювати з Москвою й за Україну вступлять ся. Біда тоді не одного старшину навчила; вибираючи Орлика, вони такі закони для України вложили, на спосіб конституційний, що дуже добрі б були — тільки що тій старшині з тими законами не довело ся на Україну вернути ся.

Турки почали війну з царем Петром і їм пощастило: тепер Петро за далеко загнав ся, як перед тим Карло. Турки його обступили зі своїм військом і так як у руках мали. Мусів Петро приставати на те, чого Турки хотіли. Між иншим вони й сього вимагали, аби Петро від України відступив ся. Та Петро дав хабаря турецькому міністрови, і умову про се написали так неясно, що Москва казала потім, що се не говорить ся про ту Україну, яка під московською рукою вістаєть ся. Туреччина вправді за се почала знову війну, але з того нічого не вийшло, й зістав ся Орлик гетьманом на чужій стороні.

Царь же Петро задумав скористати з прилучення Мазепи до Шведів, щоб зробити кінець гетьманщині. Хоч Україна не вся пішла за Мазепою, але Москва, як я вже казав, від давна того пильнувала, щоб права українські поволі вкорочувати, а тепер та Мазепина історія давала добру нагоду, щоб „Малую Росію к рукам прибрать“, як Петрові міністри та генерали казали.

Устрій на Україні по Хмельниччині був такий. Україна, яка стояла під гетьманською управою, поділяла ся на полки. За Хмельницького було вісім полків на правім боці Дніпра і вісім на лівім. Пізнійше, як правобічна Україна відійшла під Польщу й спустіла, було на лівім боці десять полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський (він був переважно на лівім боці, хоч сам Київ на правім), Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Полтавський. Кождий полк поділяв ся на сотні, так як тепер повіт поділяєть ся на волости, тільки до сотні належали й села, і містечка,

Наші гетьмани.

Богдан Хмельницький.

Іван Виговський.

Петро Дорошенко.

Іван Мазепа.

і міста. В кожній сотні козаки, що в тій сотні жили, вибирали сотника. Сотники з иншою полковою старшиною й з козаками того полку вибирали полковника. Старшина й козаки з усіх полків на військовій раді вибирали гетьмана. Сотник у своїй сотні, а полковник у полку — мали власть не над самими тільки козаками, але над усіми людьми, що в тій сотні чи полку жили. Але міста мали свій власний суд і управу (звав ся магістрат або ратуш), і хиба відти якісь справи переносили до полковника або до гетьмана. Всякі важніші справи полковник мав рішати по нараді з полковою старшиною, а гетьман із генеральною. Генеральна старшина була така-ж, як полкова: обовний, суддя, осаул і писарь, тільки звуть ся генеральними, то значить — що вони для цілої України. В важніших справах гетьман скликав полковників й иншу старшину, а в найважніших — військову раду, то-б-то й простих козаків з полків. Військова ж рада могла й сама вібрати ся, як бачила що недобре; могла й скинути самого гетьмана. Підібний лад мала й Слобідська Україна, теперішня Харківщина: теж поділяла ся на полки, але не належала до гетьмана, тільки московські бояри над тими полковниками власть мали.

Такий був лад на Україні — виборний. Як Хмельницький до Москви приставав, то Москва обіцяла, що в той лад мішати ся не буде й його перемінати не стане. Але насправжки, то поволі, при кожній нагоді, особливо при кожній зміні, як новий гетьман наставав, московські бояри все вкорочували українські права і все більше в устрій український мішали ся. Пріміром, завели вони так, що гетьмана не можна було скинути й нового вибрати без царського позволення, і гетьман тільки тоді мав власть, як його царь затвердив; а на ділі потім на те зійшли, що московські бояри зі старшиною умовляли ся, кому гетьманом бути, і його без правдивої військової ради, без козаків настановляли. Військової ради й зовсім не скликали. До полковників московські бояри по-за гетьманом писали і від них листи й скарги приймали, і так полковники більше дбали про московську ласку, а гетьмана не слухали. За царя Петра став полковників царь іменувати, без гетьмана і без козацької ради, а визначав людей навіть не тутешніх, а московських офіцерів,

і ті ні гетьмана, ні нікого на Україні не слухали, а робили, що хотіли.

Гетьмана царь Петро, потім як Мазепа до Шведів пристав, дозволив ще вибрати, аби в тій небезпечній хвилі Українців не дразнити. Але ні в чім йому влади не давав, а сам скидав і визначав полковників та иншу старшину. До гетьмана приставив двох комісарів, які мали за гетьманом наглядати. Держав при нім своє військо московське й казав жити не в Батурині, як перше, а у Глухові, ближше до московської границі. Потім (1722 р.) визначив шість офіцерів і одного бригадира з московських полків і приставив їх до гетьмана, аби вони скарги на українську старшину й суди приймали, переглядали всі писання, які в гетьманській канцелярії виходять, збирали сами всі податки й гроші. Звало ся се — „малороссійская колегія“. Вона відібрала всяку власть від гетьмана і козацької управи, а щоб люде не нарікали, царь розписав, що се він її заводить, аби від старшини людям кривди не було. Але від тої колегії робили ся кривди ще гірші, а заразом по Україні московські кріпацькі порядки від самої Москви ще більше ширили ся.

Та хоч за тою „малороссійською колегією“ гетьман сливе вже нічого й не значив, але Петро все таки й того імени не хотів. Як умер гетьман Скоропадський, що був по Мазепі гетьманом, то Петро маніфест такий видав, що гетьмана вибирати не будуть, бо царь мусить добре надумати ся, аби вірного чоловіка на гетьманство знайти, бо попередні гетьмани були зрадники. Тимчасом же, мовляв, буде Україною правити генеральна старшина разом із малороссійською колегією. По правді ж рішив Петро так, що гетьмана більше на Україні не має бути, а правити буде власне малоросійська колегія.

21. На Україні заводять ся російські порядки.

Наступники царя Петра не були такі завзяті, та й бояли ся дуже дразнити Українців, і ще два рази дозволяли вибирати гетьманів: в р. 1727 був вибраний гетьманом Данило Апостол

і був на гетьманстві 7 літ (умер в 1734 р), а потім в р. 1750 був вибраний Кирило Розумовський і гетьманував до р. 1764. Та то тільки слава була, що гетьмани ті були вибрані, бо старшина вибирала того, кого їм від царя або цариці казано вибрати, а козаки до того вибору вже нічого не мали. І в управі своїй ті гетьмани не мали великої сили, у всіх мусіли слухати, що їм царські міністри в Петербурга казали. Та Українці хотіли бодай хоч таку обчухрану самоуправу, — автономію, по теперішньому кажучи, — затримати, коли ліпшої не можна було дістати. Але цариця Катерина не хотіла й тої обчухраної даліше держати, і казала Розумовському, аби сам просив ся з гетьманського уряду на спокій. Хоч не з доброї волі, мусів Розумовський послухати, й цариця його в 1764 р. з гетьманського уряду звільнила, а за послунність дала йому на вічність перевеликі маєтності на Україні, що на гетьманську булаву перед тим належали (Гадяччина і Биківська волость).

Українці за гетьманством і давнійшими порядками дуже жалували, і в 1767 р., як цариця скликала комісію, для видання нових законів та казала висилати до неї всякого стану людям своїх депутатів і давати їм наказ, чого мають старати ся, то на Україні й пани, й козаки, й міщане (від селян не було депутатів) — всі просили аби назад вернено „статті Богдана Хмельницького“, се-б-то такі порядки, як за давнійших часів були, — щоб була на Україні автономія. Але правительство російське на те не зважало. Катерина постановила, що гетьманам більше не бути, аби й память про них забула ся. Тимчасом мала правити малоросійська колегія, а в ній — трьох Українців, а трьох Росіян, четвертий прокурор, пятий голова — теж Росіяне. Але незадовго мали показувати все чисто, що в українських порядків віставало ся, в тім і ту колегію, а завести мали порядки зовсім російські.

Правительство то так представляло, що в українським устрою, в судах і канцеляріях непорядки великі були, для того воно завдить порядки російські, аби людям не було кривди, і пани-старшина їх не утісняли, в підданство та кріпацтво собі не переводили. Але як самі Українці хотіли зробити собі ліпший порядок, то в тім їм правительство не помагало, а перешкоджало,

бо хотіло скасувати всі українські порядки, аби не було ніякої різниці між Україною й Московщиною, й скрізь аби московські чиновники правили. По смерті Скоропадського полковник чернігівський Полуботок, що наказним гетьманом був, себ-то місце гетьмана заступав, чуючи, як царь Петро закидає Українцям про непорядки, й сам таки деякі непорядки бачучи, почав робити ліпші порядки в судах, в управі полковничій. Але царь Петро зараз казав його забрати до Петербурга й тут його наче бунтівника всадити до вязниці, і там він сидів, доки не вмер. І інші, хто хотів українські права, — автономію українську — боронити, ті теж попадали у вязниці, уряди їм, маєтки відбирали, а що найменше — ласку правительства травили. Тим же, що були правительству покірні, українських прав не обороняли, або й самі помагали їх ламати, тим всяка ласка була, тим царські грамоти йшли на великі землі, на маєтки, що до їх урядів належали, на ті землі, що вони загарбали, потвердження й надання царські давали. І бачучи, що правдою нічого дійти не можна, окрім прикростей, а податливим — маєтки та уряди, то й інші, хоч і бурила ся у них совість, затихали та під лад правительству йшли, щоб коли не можна вже свободи мати, то хоч кишені собі й дітям своїм наповнити. І так, як автономія українська пропадала, зростало українське панство. Туди правительство Україну вело. Хоч казало, що то воно для того в українські справи мішаєть ся, аби селян від панів, від старшини боронити, а на ділі полекші з того людям не було ніякої. Від російських властей такі-ж здиства й неправди діяли ся, ще й гірше, ніж від козацьких. А послушній старшині ті власті російські помагали землі загарбувати, селян і козаків у підданих повертати. Панщизняні порядки по московському позаводили, — і так укінці старшині за те що вона самоуправу, права українські стратила, селянською свободою, кріпацтвом заплатили.

Бо то треба знати: як за Богдана Хмельницького панів із України вигнано, то були всі люде вільні; тільки де-що трохи підданства лишило ся на землях монастирських та православних владиків. Заможнійші люде писали ся в козаки й мали службу військову служити, а інші в селяне — мали податок до скарбу військового давати. Землі було багато вільної, так

що хто хотів, собі по силі своїй під господарство займав, а багато землі віставало ся за громадами, спільної. Та вже тоді люде заможнійші, старшина особливо, собі землі позаймали значнійші частки. Потім люде з-за Дніпра далі приходили, але вже для них землі вільної бракувало; багато присідало ся до заможнійших козаків, що більше землі мали, а інші на землі старшинській, і мали давати данини, чи в роботі помагати своєму панови. Тої старшини, панів домородних множило ся, і охоти до землі та мужика у неї прибувало, як бачили, що з того дохід добрий іде. Розхапували ґрунти громадські, або такі, що до урядів належали (ранґові звали ся): се-б-то, приміром, з такого і такого села доходи мали йти на полковника чернігівського, — хто на тім уряді був, а котрийсь полковник се село на вічність собі і своїм дітям забирав. Інші, особливо котрі високих урядів не мали, землю у козаків та селян купували — говорило ся, що купували, а властиво відбирали, змушували за що небудь віддавати. А що козацьких ґрунтів властиво не вільно було купувати, то полковники козаків переписували в селян і землі купували, чи забирали, а ті безземельні селяне чи козаки на панських землях мусіли вже сидіти й панськими підданими ставити. З початку ті поддані тільки щось небагато в господарстві своєму панови помагали. Але далі — вже й панщину бачимо, і осип вівсом чималий давали, а далі — ще більше, так хоч би в Польщі або Московщині.

Так не минуло сто літ від Хмельниччини, а вже на Україні тільки козаки та міщане ще були свободні, а селяне — то всі в підданстві, і землі, крім козацьких та церковних, всі за панами були — за тими новими панами з своєї таки козацької старшини, що „дуками срібляниками“ їх дума називала. Тільки те все ще не було міцне. Ще памятали люде недавні часи — звідки ті маєтки пішли і звідки ті пани взяли ся. І селяне ріжні ще своїх прав доходили. Ще вільно було їм від одного пана до другого переходити і тому не можна було їх обтяжати так дуже. Аж тоді сї маєтки ставали кріпкі та певні, як пани — старшина понадіставали грамот царських на ті землі і на селян, що всякою неправдою загарбали, або й на ті землі та селян, що ще не встигли загарбати. Діставали вони ті грамоти,

мовляв, за „заслуги“ свої — що прав українських не обороняли: ні в чім Москві не перешкоджали, і так за ті „заслуги“ загарбали землі й людей. А цариця Катерина заборонила переходити селянам з під пана до другого пана (р. 1763), а потім і всякі кріпацькі порядки, які були в Московщині, всяке право панів до селян і підданство своїми указами завела (р. 1783). Українські пани були зрівняні в правах з дворянами російськими (р. 1785).

Трохи вільного духу віставало ся ще на Січі запорозькій. Як Мазепа до Шведів пристав, то й Запорожці пристали; тоді царь Петро казав Січу зруйнувати, й Запорожці перейшли на землі татарські, в Алешках новий Кіш заложили. Але затужили за старими місцями і впросили ся, що їх цариця Анна назад прийняла й дозволила вернути ся на Запорожжє. Тут вони й жили та від Татар Україну боронили. Але як цариця Катерина постановила всі козацькі порядки скасувати, то й Січу задумала знищити. В 1775 р. вислала вона військові команди по запорозьких землях, аби повідбирали зброю від Запорожців, що розійшли ся на рибу, та на пасіки. Потім вислала військо на саму Січу. Несподівано обступило воно Січу й генерал оголосив Запорожцям, що цариця Січу касує: аби зложили зброю й розходили ся по своїх місцях, на Україну. Як грім се вдарило Запорожців: не ждали вони того, не гадали. Одні хотіли не давати ся й обороняти Січу, але старий кошовий Калнишевський й інші почали гамувати та радити піддати ся. І піддали ся. Москалі забрали зброю, клейноти, грамоти козацькі, а старого Калнишевського з іншою старшиною закували в кайдани та й до вязниці відвели — хоч він же намовляв Запорожців до згоди. Відвели його на край світа, в Соловецький монастир, і він там 25 літ просидів у вязниці страшній, самотній і в ній вмер — на страх Українцям. Але багато Запорожців не хотіло гречкосіями стати, як вони казали: пішли в Туреччину і там нову Січу над гирлами дунайськими заложили, як у пісні співаєть ся:

Ой не гаразд, Запорожці, не гаразд зробили,
Що степ вільний, край веселий тай занастили!

Наступила чорна хмара, і дощик із неба,
Зруйнували Запорожже — буде колись треба!
Ой чи треба, чи не треба, нічого робити!
Буде добре Запорожцям і під Турком жити.

Більшість тих Запорожців потім послухала московської поради, вернула ся до Росії й їх оселили на Кубані — відти українські кубанські козаки. Мало хто на Дунаю лишив ся.

По скасуванні Січі за кілька літ (р. 1783) скасовано й козацькі полки на Україні та введено рекрутчину: мусіли Українці в російських полках служити. Ввесь козацький устрій скасовано, введено на його місце губернії, такі як у Росії. З тої частини України, що під Росією була, зроблено п'ять сих губерній (або намісництв, як їх инакше називано) Київську, Чернігівську, Новгородсіверську, Слобідську і Новоросійську.

Українці дуже тим смутили ся. Де-які подумували навіть про те, чи не можна б силою добути ся, аби старі порядки вернено. Знаємо, що до Берліна приїздив в 1791 р. від Українців один пан, Капніст на імя, й питавсь, чи Прусія не помогла б Українцям, що дуже тужать за своїми старими правами й хотіли б вернути собі давній козацький устрій. Та Прусія тоді не хотіла воювати з Росією і так з того заміру нічого й не вийшло.

22. Гайдамаччина. Кінець Польщі.

Таке діяло ся в Гетьманщині, що під Росією була. В тій же Україні, що зіставала ся під Польщею — в Галичині, на Волині, на Поділлі західній (де Камянець), народне повстання за Хмельницького тільки перешуміло, як коротка буря, і потім усе по давньому пішло. Ще сильніше по ній стала Польща палувати, ще більше польщина почала все українське витискати, бо хто сміливіший був, завзятійший між тутешнім людом українським, — пішов до козаків, на ту Україну, де боротьба з Польщею йшла, а лишило ся що плохіше та смирнійше, та ще низче перед Польщею голову похилило.

В Київщині та Браславщині — по Случ, по Бар та Межибож — козаччина з Польщею сильно боролася, не хотіла Полякам давати ся. Але як розділила ся Україна на правобічну та лівобічну, як Москва правобічну Україну сама Польщі відступила, — трудно стало бороти ся. Люде, наскучивши тою війною, не хотючи під Польщею бути, стали за Дніпро тікати. А як Дорошенко піддав ся, то козацьке та московське військо за Дніпро перегнало й решту людей, що ще в полудневій Київщині зістали ся. Потім, як я то вже згадував, Семен Палій та інші полковники почали тут козаччину наново заводити, людей скликати. Багато і з-за Дніпра сюди назад тікало, скоштувавши нової задніпрянської панщини. Як трохи змогла ся та козаччина, то задумав Палій з-під Польщі відірвати ся й пристав до Мазепа. Але Мазепа бояв ся Палія, бо Палія люде дуже любили: побоював ся Мазепа, — а-ну-ж той на його місце гетьманом стане. Закликав його до себе піби на пораду, вхопив, та й вислав на Сибір.

Та по тім не довго й Палієва козаччина простояла. Як по невдалій війні з Турками цар Петро вдруге відступив ті краї Туреччині, то казав знову людей перегнати за Дніпро. Забрала одначе ті краї не Туреччина, а Польща (в 1714 р.). Стали збирати ся на тутешні краї знову польські пани, внуки та правнуки тих, що тут перед Хмельниччиною панували. Почали села та міста наново закладати, людей скликати, обіцяючи їм різні полегкості на довгі літа. Стали люде стягати ся, й незадовго залюднила ся наново та Київщина й Браславщина.

Але люде пам'ятали про недавню козаччину й на тутешніх панів лихим оком поглядали. Особливо, як проминули вільні літа та позаводили пани панщину. Збирали ся ватаги різного вільного люду, волочили ся по тутешніх краях та панів розбивали. Прозвано їх гайдамаками. Як Запорожці з-під Татар вернули ся, то від них найбільше привідці до таких ватаг гайдамацьких виходили, а до них різні люде приставали, як вони на Україну приходили, налили та руйнували панські двори. Для оборони пани держали двірських козаків, — зі своїх підданих набірали та військової муштри вчили; але й вони не раз до гайдамаків приставали. В 1734 р., як умер тодішній польський король

і пани сварили ся між собою та били ся, кому новим королем бути, так гайдамащина тоді мало не цілу Київщину, Браสลавщину, Поділля зайняла. Селянство тут на панів підняло ся. В Браславщині такий полковник Верлан знайшов ся: він був старшим над двірськими козаками у одного пана, але пристав до повстання, став між селянами козаччину заводити, з селян полки козацькі творити. Насилу Поляки потім, як уже короля вибрано, те повстанне задушили, до помочі упросивши московське військо.

Потім знову дуже сильна гайдамащина і народне повстання було в 1750 р., а ще більше в 1768 р. Се звалось Коліївщиною. Тоді Поляки пробували в Київщині унію завести, а православні не давали ся. У медведівському монастирі коло Чигирипа в послушниках був Запорожець Максим Залізняк, так він вібрав запорозьку ватагу та з нею пішов на Україну панів бити. Сила людей тоді повстало; пішла поголоска, що від цариці Катерини прийшла така золота грамота, аби люде на Україні повставали, Ляхів та Жидів побивали. Стали пани та Жиди тікати, ховати ся по кріпостях сильнійших. Найбільше поховало ся в Умані. Але сотник — старший над двірськими козаками уманськими — Іван Гонти до гайдамаків пристав: думав, що прийшов час Україну визволяти, та що Москалі в тім будуть Українцям помагати. Умань тоді гайдамаки здобули й чимало побили Поляків та Жидів — хоч і не було воно так страшно й криво, як то люде потім оповідали. Але тимчасом король польський знову до цариці Катерини удав ся, просив військо на гайдамаків прислати. Гайдамаки сподівали ся, що російське військо буде їм помагати і самі до нього йшли, як їх кликали; Москалі ж їх ловили та Полякам піддавали, а ті не-людськими карами карали: стинали, руки, ноги рубали; з Гонти, кажуть, шкуру з живого відрали. Так повстання задавили.

Скоро одначе й Польщі прийшов кінець. Сусідні держави — Росія, Австрія і Прусія — бачили, що вона зовсім ослабла, немає ні війська, ніякої сили, і вічні в ній сварки та війни між панами. Вони змовили ся її між себе розібрати, і в 1772 р. зробили се: Росія взяла Білорусь, Австрія — Галичину, Прусія — землі коло Балтійського моря. Інші землі, в тім і Волинь

і пани сварили ся між собою та били ся, кому новим королем бути, так гайдамащина тоді мало не цілу Київщину, Браสลавщину, Поділля зайняла. Селянство тут на панів підняло ся. В Браславщині такий полковник Верлан знайшов ся: він був старшим над двірськими козаками у одного пана, але пристав до повстання, став між селянами козаччину заводити, з селян полки козацькі творити. Насилу Поляки потім, як уже короля вибрано, те повстання задушили, до помочі упросивши московське військо.

Потім знову дуже сильна гайдамащина і народнє повстаннє було в 1750 р., а ще більше в 1768 р. Се звалось Коліївщиною. Тоді Поляки пробували в Київщині унію завести, а православні не давали ся. У медведівському монастирі коло Чигирина в послушниках був Запорожець Максим Залізняк, так він вібрав запорозьку ватагу та з нею пішов на Україну панів бити. Сила людей тоді повстало; пішла поголоска, що від цариці Катерини прийшла така золота грамота, аби люде на Україні повставали, Ляхів та Жидів побивали. Стали пани та Жиди тікати, ховати ся по кріпостях сильнійших. Найбільше поховало ся в Умані. Але сотник — старший над двірськими козаками уманськими — Іван Гонти до гайдамаків пристав: думав, що прийшов час Україну визволяти, та що Москалі в тім будуть Українцям помагати. Умань тоді гайдамаки здобули й чимало побили Поляків та Жидів — хоч і не було воно так страшно й криваво, як то люде потім оповідали. Але тимчасом король польський знову до цариці Катерини удав ся, просив військо на гайдамаків прислати. Гайдамаки сподівали ся, що російське військо буде їм помагати і самі до нього йшли, як їх кликали; Москалі ж їх ловили та Полякам піддавали, а ті не людськими карами карали: стинали, руки, ноги рубали; з Гонти, кажуть, шкуру з живого відрали. Так повстаннє задавили.

Скоро одначе й Польщі прийшов кінець. Сусідні держави — Росія, Австрія і Прусія — бачили, що вона зовсім ослабла, немає ні війська, ніякої сили, і вічні в ній сварки та війни між панами. Вони змовили ся її між себе розібрати, і в 1772 р. зробили се: Росія взяла Білорусь, Австрія — Галичину, Прусія — землі коло Балтійського моря. Інші землі, в тім і Волинь

та Київщина, ще при польським королі зістались. Але двадцять літ пізнійше (1793 р.) Росія змовила ся з Прусією і знову від Польщі землі забрали; Росія взяла Волинь і Київщину. Поляки зробили повстаннє, та те повстаннє російські війська здавили, і потім сусіди Польщу до решти поділили. Не стало Польщі вовсім.

Але хоч не стало Польщі, то Українцям не стало через те ліпше, особливо в тих землях, що до Росії перейшли. Польські пани далі панували над українським селянством, а навіть панування їх стало ще тяжше, бо тепер поліція й військо селян за кожний непослух папам тяжко карали. Стало панам ще ліпше й безпечнійше, як за Польщі, а людям — ще гірше. Як то в пісні співаєть ся:

Була Польща, була Польща, а стала Росія,
Не заступить син за батька, а батько за сина.

Селяне вправді пам'ятали инакші часи та хотіли вернути козаччину. Як війна була з Наполеоном і потім як польське повстаннє було, так правительство кликало в Полтавщині добровольців, аби в козаки йшли, й обіцяло, що за те в козаках зістануть ся, не будуть рекрута давати. Багато йшло через се в козаки, але потім тих козаків на Кавказ погнали та й там оселили. В Київщині, як Кримська війна була (1855 р.), так люде просили ся в козаки, надіяли ся, що потім від панщини вільні будуть. Але не справдило ся то все.

В Австрії вже імператор Йосиф, скоро по тім, як Галичину під Австрію взято, хотів селян із підданства увільнити, і де-що вже зробив для їх полегкості. Але він скоро вмер, і се діло по ній припинило ся; аж у 1848 р. панщину в Галичині та на Буковині скасовано. В Росії ж тільки в 1861 р. селяне з кріпаків стали вільними людьми.

23. Українство підупадає.

Як пропала гетьманщина, здавало ся, що вже українському народови прийшов кінець.

Галичину й Волинь давно опанувала вже польщина, тепер захопила й Київщину. Селянство працювало як худоба в ярмі на польських панів, а що в українського люду хоч трошечки підносило ся, те зачинало говорити по польськи, присвоювало собі польські звичаї й поведінки. Попи, ченці ледве що читати вміли наше письмо. Ледве-не-ледве коли виходила книжка по нашому, та й то церковна. В школах монастирських (так званих василіянських) вчили по польськи; тільки дяки-бакалярі вчили по селах нашого читання та письма.

З кінцем XVII в., за Мазепиних часів, завели владикки унію потихеньку, непримітно: дістали ся на владцтва як православні, а помалу завели унію. Сяж разом тутешній український люд був так пригнічений, що й не пробував бороти ся. Боролось якийсь час львівське братство, та й воно згодом унію прийняло. Була то велика перемога польщини. Тільки самі Поляки своє діло поспунали, бо унію вневажали — мали її за щось низше від католицької віри, за віру мужичу. Тому й унія не затерла границі між польським і українським, і згодом, як народ привик до неї, стала унія такою ж „руською вірою“, прикметою українського тутешнього люду, галицького, а відміною від польського, як перед тим була віра православна. На Поділлі ж, на Волині і в Київщині, де завели унію, скасувало її російське правительство, як сї землі перейшли від Польщі. Найдовше задержала ся вона була в Холмщині й на Підляшші. — аж в 1876 р. скасовано її тут силоміць проти бажання народу, що встиг до унії привикнути. Тому багато, не хочучи стати православними, попереходило тоді на католицьку віру й стало Поляками.

По гетьманщині ж — на лівобічній Україні та Слобідщині ширила ся московщина. Про се багато старало ся саме московське правительство: не тільки щоб на Україні не було инакшого устрою, але щоб Українці нічим не ріжнили ся від Москалів прийняли їх мову, звичаї й з ними зовсім змішали ся. Ще як Мазепу на гетьманство настановлено, то бояре московські наказали гетьманови й старшині того пильнувати, щоб Українці женили ся в Московках, і всякими иншими способами дбати про те, щоб український народ тіснійше злучити з московським, щоб не було знаку, що Україна — то щось осібне. Царь Петро заборонив

друкувати книжки українською мовою, або такою книжною мовою, що хоч трохи заносила українською, а ріжнила ся від уживаної в російських краях — щоб не було в українських книжках ніякого „асобаво наречія“. До того визначено осібних наглядачів, „цензорів“, аби переглядали книжки. Навіть як схотіли в Києві видрукувати акафист св. Варварі, написаний самим київським митрополитом, то наперед велено перекласти його на російську мову. І пізнійше таке було. За цариці Катерини київська Лавра просила дозволити їй надрукувати українські букварі, бо російських людей на Україні не хочуть купувати, — то й того не позволено.

По школах почали вчити по російськи, і хлопцям учителі мали мову виправляти, аби говорили так, як Москалі. Навіть по церквах велено, читаючи або служачи, так слова вимовляти, як Москалі вимовляють. Хотіло правительство, щоб Українці згодом зовсім на російську мову перейшли, а свою закинули.

Що правда, українську старшину і не приходило ся до того дуже силувати та нагинати. Вона й сама старала ся як можна відрізнити ся від українського люду, зпоміж котрого вийшла так недавно. Посилала своїх дітей в школи московські, пімецькі, навіть польські, не тільки для ліпшої науки, але також і для того, щоб вони відвикли від української мови та українських навичок. Щоб люди справді вірили, що вони „благородні“, та забули, що їх діти були такими ж самими гречкосіями, як ті їх „піддані“, котрими вони тепер торгували та котрих міняли, як собак. Через те ж, а також і для того, аби піддобрити ся російському правительству, заробити собі гарну службу або маєтність, тисли ся українські старшенята на службу до Петербурга, до Москви й там справді ставали чистими Росіянами, яким потім уже українське слово й українські звичаї „смерділи дьогтем“, здавали ся „мужичими“.

Здавало ся, приходив уже кінець українській мові, а з нею й українському народови. Бо мова — се душа народна, і мало котрий народ живе й чує себе, стративши свою мову. Навіть люди, що любили свій український народ і хотіли для нього добра, приймали чужу мову, бо здавало ся — українській мові вже прийшов край, уже вона вимирає, ні до чого не вдатна. На

Україні лівобічній, в Черниговщині та Харківщині, наприклад, в тих часах жив славний чоловік Григорій Сковорода, перший український філософ, се-б-то такий чоловік, що роздумує над самими основами людського й світового життя, всьому найперших причин доходить. Він цурався панства, цурався багатства, любив простий народ, ходив по Україні, не маючи притулку та навчаючи людей, як треба жити. Його пісні та байки любили люде слухати й переймали з них багато. Але він складав їх не рідною українською мовою, а мішаною, близькою до російської. А в західній Україні — в Галичині й на Волині — навіть ті люде, що вірно любили свій народ, сливе не писали вже инакше, як по польськи — бо, здавалося їм, що українська мова ні на що мудре нездатна, що то справді проста, мужича мова, тай годі.

Здавалося, кажу, що справді приходив кінець українству — в одній частині України від московщини, в другій — від польщини. Але так не сталося, на щастя. І в самий той лютий, найгірший час, коли Україна так підупала, — починає справа повертати на ліпше, починає українство відроджувати ся. То так як дерево, що привяло було, здавалося — вже й засихати починає, а потім від повітря, від води починає знову приходити до сили, відживає, відмолоджується!

24. Українство відживає.

Перші позначки переміни на ліпше з українством показали ся в Галичині. Австрійське правительство, що в 1772 р. сей край від Польщі забрало, побоювалося польських панів і не хотіло, аби вони таку силу мали над українським народом. Я вже згадував, що тодішній імператор австрійський Йосиф почав заходити ся коло того, щоб селян із підданства визволити і власть панів над ними вкоротити. Він же хотів піднести освіту та науку між Українцями, наказав заводити школи менші й більші по Галичині, а в них щоб учили „місцевою народною мовою“, се-б-то українською. Як у Львові закладано університет (в 1784 р.), то визначено кілька професорів, аби „руською,

се-б-то українською мовою науку викладали, а при університеті зроблено „ліцей“ (щось так як гімназія), де б українських хлопців підучувано до університетської науки, і там наука теж уся мала вести ся народньою мовою. Але тутешні Українці тоді ще не вміли з того всього добре скористати. Вони вже відвикли від народньої мови, себ-то привикли за панами уважати її за мужицьку, нездатну для науки, для книжки. Тому замість чистої народньої мови уживали в тих школах і в книжках мови мішаної з української, церковно-славянської, польської й московської, думаючи, що вона буде ліпша, делікатнійша, „образованійша“. Тимчасом була вона незрозуміла й чудернацька, через те негарна й до ужитку нездатна. Тому що її, а не народню мову пробували в школах заводити, се багато освіті зашкодило. Про те багато знаходило ся таких, що її боронили, дуже довго, аж до наших часів, хотіли не прийняти мови народньої, називали її мовою мужицькою, мовою пастухів і свинопасів. А того не знали, що до освіти та науки повинно все вживати ся мови природної, рідної, такої, якою діти з-малку наuczують ся говорити. Се вже в XVI віці тямущі люде на Україні зрозуміли, й тоді церковні й усякі книги „простою“ мовою толкували й перекладали.

А тимчасом змінило ся не одно на гірше. Як імператор Йосиф умер, взяли знову пани велику силу й усе, що робило ся для селян, припинили. Постарали ся вони у властей, що в школах народніх, навіть найменьших, заведено замість української мови мову польську (1816). Всякі старання про народню просвіту стрічали ся з великими перешкодами. В Перемишлі завязане було таке просвітне товариство, то навіть і робити йому нічого не дали. Але таки зовсім спинити тої роботи не могли ані пани, ані власти, що їм помагали, бо вже повів новий вітер з України.

На Україні хоч як московщили ся панські верхи, але все таки не вигасала зовсім любов до української мови, до українських пісень, звичаїв і української старовини. Народу московщина не зачепила, він далі держав ся своїх звичаїв, мови, співав свої пісні й думи, й кожний тямущий чоловік мусів признати, що мова та гарна, в звичаях є багато доброго й розумного,

а що пісні та думи українські — то трудно й знайти їм у інших народів щось рівне. І не переводили ся між людьми більш освіченими й тямущими такі, що складали тою українською народньою мовою вірші, пісні й інші річі хоч у школах учено їх мови російської. Вони почували, що на иншій мові не потраплять так гарно зложити пісню, своє почуття виложити в словах і тими словами своїми до розуму чи до почуття своїх земляків так примовити, як на своїй рідній, українській мові. Знаємо з тих людей де-котрих на імя, а з-де-більшого імена їх загубили ся, забули ся. Бо писання їх не були друковані, хоч знали їх люде, співали їх пісні, й чимало тих пісень перейшло в народ, стали їх співати по селах як пісні народні.

Першим більшим писанням, що було вложено народньою українською мовою та не лишило ся тільки в відписах, а було надруковане, була „Віргілієва Енеїда, на українську мову перелицьована“. Написав її Іван Котляревський з Полтави. В тім писанні своїм переробив він старий твір латинського поета Віргілія про мандрівку Енея й його товаришів Троян, писаний скоро по Різдві Христовім. Така мода була тоді — переробляти старинні писання, на сміх прибираючи їх по своєму. І Котляревський переробив так Енеїду, на сміх представивши Енея й його товаришів українськими волоцюгами — такими як Запорожці з недавно зруйнованої Січі. Смішно і дотепно се він зробив, але не в тім спла, а в тім найбільше, що описав він там сучасну Україну. Ніби на сміх, а на правду з великим замилуванням, описав, з любовю до українського життя, до української ставовини, до українського народу, особливо простого, селянського. Описуючи, наприклад, як Еней ходив у пекло й там оглядав різні муки, пише так Котляревський про сучасне йому українське панство:

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.

Кому читав Котляревський свою Енеїду, всім дуже сподобало ся, що так гарно описана в ній Україна. Списували її собі, а один список понав у руки багатому Українцеві, що жив

у Петербурзі, і той надрукував Енеїду в 1798 році, без відомости навіть Котляревського. Пішла вона ще більше в громаду, потім один книгар її надрукував у-друге, і аж тоді сам Котляревський, уже від себе надрукував її втретє, побачивши, як вона людям до смаку припала.

Хотів він нею людей посмішити, а непароком зробив велике діло: показав своєю Енеїдою, як то гарно можна народньою українською мовою писати і яке те життя українське цікаве — є про що написати. І почали за ним писати по українськи інші. Через те величаємо Котляревського батьком нового народнього українського письменства, а Енеїду — його початком. Тому-то, як минуло сто літ від видання Енеїди, святковано сю річницю по всій Україні, а в ріднім місті Котляревського — Полтаві поставлено йому пам'ятник.

Тоді, як писав Котляревський, був такий час, що скрізь зачали цікавити ся народнім життям, мовою, піснями й казками, переказами про старовину й старинним життям; почали збирати народні пісні й оповідання та на їх взір свої укладати. Почало ся воно в Англії й Німеччині, пішло потім по славянських землях: у Сербів, Поляків, Чехів, у Росії теж. Почали й на Україні збирати народні пісні, перекази, учити ся народньої мови, а з тим набирати більше поважання, більше любови й до простого народу й до своєї мови, до своєї народности. Побачили, що під убогою сільською стріхою можна знайти не раз більше щирости, справедливости й розуму, як у багатих палатах. Довідали ся, що той сірий, поневіряний народ, ті піддаші-кріпаки, що їх пани „ставили за скотів“, сотворив прегарні співанки, вложив чудові пісні й думи. Узріли чоловіка в тім підданім і стали думати за поліпшення його долі. А заразом одні за другим стали пробувати творити, писати українською мовою, чи то на взір пісень народніх, чи то на взір чужих великих письменників. Стали описувати життя нашого народу й його минувшину, розбуджувати любов до свого слова, до свого народу, до України, до кровю й слізми политої історії її.

В 1818 р. вийшла перша граматика української мови (се-б-то наука, як треба по українському говорити й писати); зложив її Павловський так, як по Харківщині говорять.

В 1819 р. вийшла перша збірка українських дум, зібрана Церетелевим, а прийнята з великими похвалами всіми тямущими людьми. З тих, що самі писали по українськи, в тім часі визначився Гулак-Артемовський своїми гарними віршами; між иншим, в байці „Пан та собака“ представив він гірку долю селянина під видом собаки, якому все від панів біда, як він ні служить їм. Котляревський в тім часі написав дуже гарну оперету (представлення зі співами): „Наталка-Полтавка“; там він описував щирість і добрі звичаї селянські. Трохи пізніше зачав писати оповідання про сільське життя Григорій Квітка, теж представляючи добрі сторони українського селянина, його чесну, правдиву вдачу, вірність і щирість.

То був той новий вітер, що повіяв по всім просторі України: пробів народолюбства, любови до свого народу, до його життя, мови, до його минулості.

25. Шевченко та його товариші.

Були то одначе тільки початки, а дійшли вони своєї правди тоді, як між Українцями з'явився такий великий поет як Тарас Шевченко, а поруч нього чимало инших тямущих, талановитих людей. Вони почали розкривати й описувати сучасне життя українського народу, його гірку долю, пояснити українську історію. Стали думати та шукати способу поправити долю українського селянина, піднести український народ з його занепаду, щоб став він рівно з иншими народами освітою, достатком, повагою, а не був слугою, наймитом в роботі тих инших народів. Головою ж між тими людьми, не тільки своїм талантом, хистом поетичним, але й любовю до свого народу, завзяттем, відвагою та щирістю був Шевченко.

Він був син кріпака з Київщини, із Звенигородського повіту. Виріс у біді; за-молоду взято його до панських покоїв, потім дали його в Петербурзі в науку до маляря, бо до малярства мав він велику охоту і вдачу. Там же, молодим хлопцем двадцятилітнім, зачав він складати українські вірші. Довідалися про його хист тямущі люде й зложили гроші та викупили його

з кріпачтва. В 1840 р. надруковано першу збірку його віршів — називалась „Кобзарь“. На другий рік вийшла його поема „Гайдамаки“. Як блискавка пронесла ся його слава по всій Україні. Не вірили собі люде, що по українськи може виходити всяка думка так гарно, а вразом так просто, як у Шевченка, що й простого чоловіка і вченого за серце халає й до самої душі його промовляє,

Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

Гарно писали й попередні письменники, як Котляревський, Артемовський, Квітка, але й порівняти того не можна з Шевченком. Ба, й у інших народів не легко знайти поета такого, щоб писав так просто, щиро, а так гарно і сильно. А Україні, по тій поневірці безконечній, як уже не лишило ся їй нічого доброго на світі, як здавало ся, що не буде вже їй нічого, окрім вічної неволі та смутку, коли вона, як той самий Шевченко казав, „обідрана, сиротою, по-над Дніпром плаче“, — Україні великою потіхою було вогненне слово Шевченкове. Вступив знов дух по довгих віках в українське серце. Подумали Українці, що й вони між людьми непослідні, коли між ними зявив ся такий поет, не з розкішних палат, а з-під убогої стріхи! Що ж то за сила спить іще в тім українським народі — аби тільки розбити ті кайдани, якими його оковано, дати йому волю, дати йому освіту, відкрити очі на себе й на світ, на свою минувшину. І, мов зачаровані, слухали, як пригадував їм Шевченко українську минувшину:

Україно, Україно! пенько моя, пенько!
Як згадаю тебе, краю, завипе серденько!
Де поділось козачество, червоні жупани?
Де поділась доля, воля, бунчуки, Гетьмани?
Гетьмани, Гетьмани! Як би то ви встали,
Встали — подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви папували,
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.
Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчуками бувало горить,

А ясновельможний*), на воронім колю,
Блисне булавою — море закипить,
Закипить — і розлило ся
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними! . . .

Щоб у війнах кохати ся — не такий був чоловік Шевченко. Він любив козаччину за її свободолобність, за завзяте й відвагу, з якою козаки боронили свій край, свій народ та його свободу. Та що ж! Прогомоніла й ватхла та слава козацька, блиснули й зникнули блискучі клейноти! Розплила ся й висохла кров тих борців за свободу України, що мали завзяте й відвагу, а не вміли з тою свободою ради дати, не вміли порядку на увільненій Україні завести та вкінці стали самі себе побивати, замість, аби спільними силами боронити ся від лукавого ворога.

За що ж боролись ми з Ляхами,
За що ми різались з ордами,
За що скородили списами
Московські ребра? Засівали
І рудою поливали,
І шаблями скородили,
Що ж на ниві уродило?
Уродила рута, рута,
Волі нашої отрута.

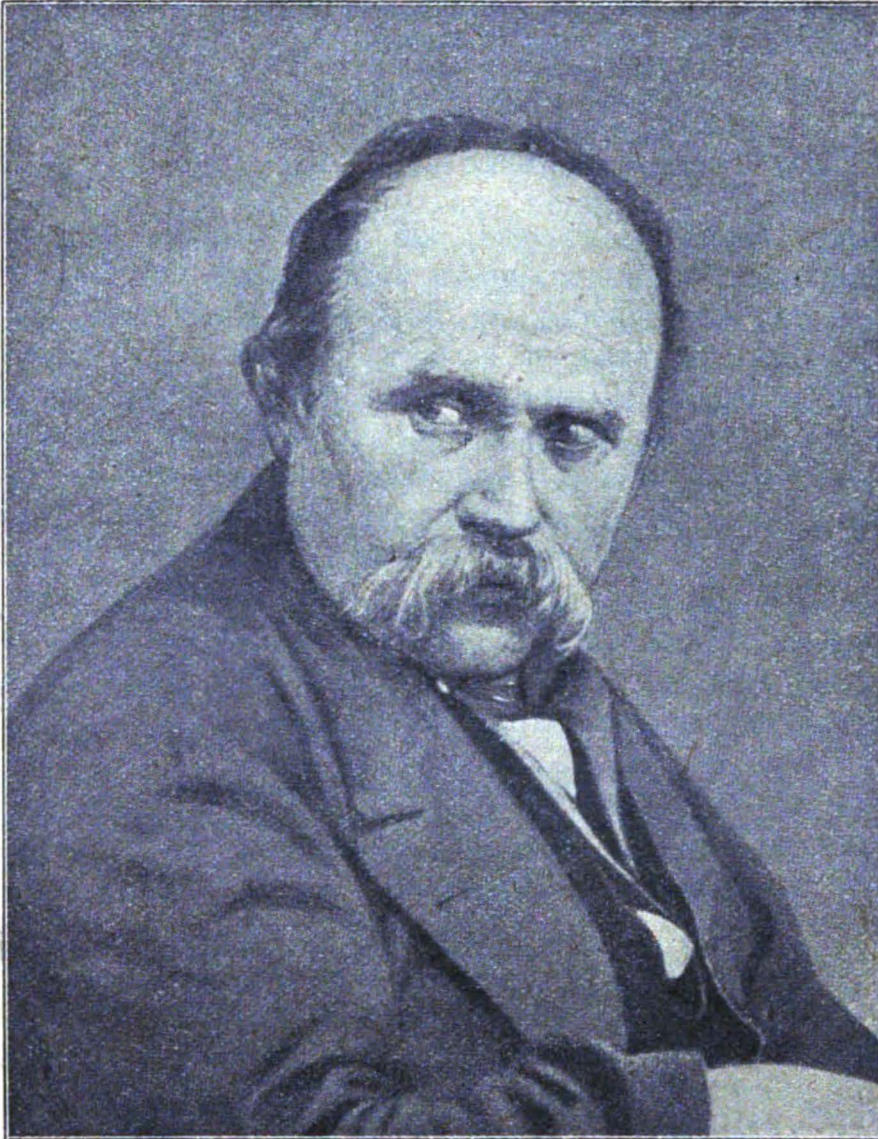
І загнуждали той освободжений народ руки не тільки чужі,
а й свої.

Доборолась Україна до самого краю!
Гірше Ляха свої діти її розпинають.
Так як пиво, праведную кров із ребер точуть!
Світе тихий, краю милий, моя Україно!
Защо ж тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш!

Журился Шевченко над тою тяжкою долею, в яку впала Україна по стількох заходах, по тих морях крові, пролітої для визволення українського народу. Сам вийшовши зпоміж кріпаків, знав він, яке лихо привалило той народ, і кликав до тих паничів, що солоденькими словами описували красу України, замовчуючи про те лихо, що на ній панувало:

*) Гетьман.

Якби ви знали, паничі,
Де люде плачуть, живучи,
То ви б ідилій*) не творили
Та марне Бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.

Тарас Шевченко.

*) Так звуть ся вірші про якесь супокійне, щасливе життє.

За що — не знаю, називають
Хатину в гаї тихим расм;
Я в хаті мучив ся колись.
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи є у Бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило,
А хату расм називають!
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло. Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.

Ніхто перед Шевченком, ані потім навіть, не виступав так сміло проти кріпацтва, проти панів, проти властей, що той панський лад підтримують та боронять. Інші лише десь мов ленароком, або натяками — наздогад буряків, як то кажуть, — сі справи зачіпали. Шевченко сміло й не ховаючи ся ударяв в усею силою, не прибираючи легших слів, на нелюдські порядки, які Україну обєїли, і закликав своїх земляків до боротьби за волю й ліпшу долю свого народу, закликав сучасну українську інтелігенцію, аби щиро полюбила свій край і народ та доходила Україні свободи, добра — не для свого панування, а для щастя всього народу. Щоб не дивила ся на той парод, як на своїх підданих і слуг, а як на своїх братів правдивих, і постарала ся для них щиро всякого добра:

Схаменіть ся, педолюдки, діти юродиві!
Подивіть ся на рай тихий — на свою Вкраїну!
Полюбіте щирим серцем велику руїну!
Розкуйте ся, братайте ся . . .

Учіте ся, брати мої, думайте, читайте,
І чужого навчаєтесь, й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває, того Бог карає,
Чужі люде цурають ся, в хату не пускають.
Свої діти — мов чужії, і не має злomu
На всій землі безконечній веселого дому!

Обніміте ж, брати мої, найменшого брата —
Нехай мати усміхнеть ся, заплакана мати,
І забудеть ся срамотня давня година
І оживе добра слава, слава України.

В 1844 р. Шевченко поїхав на Україну. В Києві зійшов ся він і заприязнив ся з кількома Українцями, тямущими в різних справах українських і теж щирими для українського народу і українства. Був між ними Костомарів, що тоді був професором університету в Києві й українську історію розбирав. Був Куліш, що збирав тоді народні пісні, перекази, а потім уславив ся як поет і письменник. Були то люде молоді, повні сил і завзяття; Шевченко мав тоді 30 літ, його знайомі — ще від нього молодші. Зчаста сходили ся вони та щиро розмовляли між собою, до чого треба йти, яким способом допомогти своєму народови. Завязали між собою таке братство, щоб приєднувати до того інших щирих та тямущих людей, спільними силами доходити правда та добра своєму народови й иншим народам славянським. Назвали се братством „Кирила і Мефодія“, первоучителів славянських, що принесли до Славян письменство, освіту й слово Христове. Постановили доходити того, аби не було неволі між людьми, щоб знесено кріпацтво й одні люде не були підданими инших. Щоб не було полегкостей для одних, а тягарів для других, не було різниці між мужиками й дворянами або купцями, а щоб усі однакові права мали. Щоб кожний вірі й народности була свобода, або не було так, що чоловікови не позволяють вірити так, як він хоче, а силоміць змушують його бути православним чи католиком, хоч він того не хоче. Щоб вільно було друкувати всякі книжки чи газети, без усякої перешкоди чи нагляду від начальства, всякі думки висловляти, і щоб не можна було за се людей карати, що вони такі думки висловляють чи між людьми ширять. Також постановили доходити того, щоб кожний народ славянський, між ними й український, жив собі самотійпо, по своїй волі, під своєю управою, вибираючи собі начальство по своїй волі; щоб не було такого, що один народ другим володіє й над ним панує, а щоб жили кожний вільно і тільки були в брацькій союзі між собою — спільними силами собі помагали й боронили (се зветь ся „федерація“).*)

*) Славо латинське, а значить — спілка, товариство, союз.

Але лиха біда спіткала братчиків: в 1847 р. доїс на них один чоловік, поарештували їх, стали судити і до різних тяжких кар позасуджували. Шевченка за те, що він на царя і правительство вірші складав, віддали в салдати на віки, заборонивши писати й малювати, й заслали на азійську границю. Костромарова й Куліша, видержавши у в'язниці, в різні московські городи позасилали, теж писати заборонивши. І інших тяжко покарали.

26. Нові часи.

Так розігнано перше товариство, що зібралося для України працювати, свободу й щастя своєму народови доходити. Минуло цілих десять літ, поки увільнено тих людей з заслання й могли вони — хоч не всі — докупити зібратися. Зібралися в Петербурзі і стали там видавати книжки українські та місячник, що звався „Основа“ (виходив рр. 1861 і 1862).

За ті десять літ багато змінилася Росія. В Кримській війні побито російські війська, й побачили люди так само, як недавно по нещасливій японській війні, що годі такому порядку далі бути: не давали людям свободи, мовляв, на те, аби „государство“ (держава) було сильнішє, а тимчасом показалося, що й государство з того ледве не пропало, бо без свободи на освіті й держава не може бути спільна. На першу чергу заходилися коло скасування кріпацтва, потім коло заведення ліпших судів, ліпшої городської та земської управи, народньої освіти. Братчики кирило-мефодіївські, між ними й Шевченко, що тоді, однак, вже доживав свої останні дні (умер 1861 року), й інші Українці всім серцем пристали до справи скасування кріпацтва. Вже віддавна, як знаємо, в українськїм письменстві сильно били на кріпацтво, як на велику неправду (дуже гарні оповідання про те кріпацтво писала в тім часі Марковичка, підписуючи себе „Марко Вовчок“). Тепер, коли і само правительство примушене було взятися до визволення кріпаків, багато з Українців у сім велику участь мали та піклувалися

про те, щоб те визволення як найліпше сповнено. Для того, аби селяне знали свої права й могли за них упоминати ся, заходили ся писати книжечки про закони й порядки державні. Думали також про те, щоб освіту між народом побільшити, впоминали ся за тим, щоб наука була в школі на мові українській — рідній, для дитини зрозумілій, аби та наука була легка й корисна. Закладали школи для дорослих, такі, де можна було вчити вечерами та неділями робітникам і слугам неписьменним. Складали й видавали книжки для шкільної науки. Видано також силу

Могила Шевченка коло Канева.

ріжних книжечок маленьких та дешевих для народу. А заразом і в тім місячнику і де-інде покликувано інтелігенцію українську, аби держала ся своєї народности й для України та для народу українського праці не занедбувала. Костомарів, тоді бувши славним істориком, почав видавати свої писання про українську історію. Куліш про українське письменство писав. Уперше тоді виходила українська наука на ширшу дорогу.

Але над українством уже чорні ворони крякали. З одного боку польські пани до властей крик зводили, що Українці народ підіймають на панів, так що пани народнього повстання боять ся, життя свого не певні. Інші знов як раз правили, що те

українство йде від Поляків, що то „польська інтрига“ (штука), аби Українців на Росію разом з Поляками підняти (в 1863 р. було польське повстання). Треті пригадували правительству давні заборони царя Петра і Катерини на українську мову, аби нею нічого не друковано — щоб, мовляв, Україна не відірвала ся від Росії. Дурне було те говорення про польську інтригу, бо не дурні були Поляки на свою голову українство підіймати. В Галичині польські папи навпаки казали, що се австрійське правительство або Москалі українство видумали. А ще дурнійша рада була заборонами запобігати тому, щоб Україна від Росії не відірвала ся. Треба старати ся, щоб у державі був добрий лад, щоб усім народам в ній була свобода й право, і тоді ніхто не схоче відривати ся, а заборонами тільки можна до держави знеохотити. Про те в-горі тоді такі люде були, що тих немудрих осторог слухали, і в 1863 р. тодішній міністер внутрішніх справ видав таке розпорядження, аби не дозволяли друкувати українською мовою ніяких книжок для народу, а особливо таких, що для науки, для школи, де-якісь відомости з науки подають ся. Пішла разом з тим пагівка за всім, що пахло українством та роботою для народу українського. Школи недільні закривали, вчити по українськи забороняли; багато Українців повисилано з України в далекі, північні городи московські. Так усяку роботу для українського народу і для українства припинено.

Потім трохи були попустили з того. Але знову знайшли ся „добрі люде“, що почали говорити, що то все йде від ворогів Росії, що то все „сепаратизм“*) — Україна від Росії відірветь ся. Отже 1876 р. вийшов царський указ, яким заборонено в Росії видавати всякі українські книжки, окрім віршів та оповідань, і з за границі провозити. Заборона та від того часу простояла аж до 1906 року, рівно тридцять літ. Не можна було ніякої книжки по українськи видати, чи про Україну та українську історію, чи про чужі краї, чи про природу, чи про господарство, чи про хвороби та здорове. Рідко яка за десятки літ якимсь чудом проскочила. Не можна було на українську мову перекладати якісь писання з чужих мов. Не

*) Слово латинське, а значить охоту до відірвання, відлучення.

можна було видавати ніяких книжок для дітей — аби не звикали, або для шкіл — щоб по українськи не вчилися. Оповідання й вірші дозволяли ся теж лише такі, що от для забави тільки, а як в них була якась поважніша думка, або щось про Україну, про порядок громадський та державний, або щось на панів та на властей, то не дозволяли. Не можна було якийсь час давати українських представлень, ані навіть співати українських пісень, — уже потім дозволили знову. І як бачили, що якийсь Українець українства сильно держить ся, то таких з служби скидали, висилали в московські города, або арештували.

Коли Українці побачили, що се хочуть зовсім задавити українство, аби й знаку його не лишило ся, то багато їх уже від першої заборони (1863 р.) почали свою роботу українську переносити за границю — до Галичини. Як у Росії не дають, то хоч аби там українство далі розвивало ся, доки вільніші часи в Росії настануть. Бо в Галичині заборони на українську мову не було. Навіть в 1848 р., як Поляки на Австрію бунтувати ся хотіли, то австрійське правительство тоді знову почало в ласці Русинів держати. Не довго то потрівало, й скоро польські пани знову всі справи в Галичині в свої руки забрали. Але все-таки було вільнійше. В 1848 р., як збунтував ся народ, обіцяв імператор дати конституцію. Потім стали сю справу тягнути, але в 1866 р., по нещасливій війні Австрії з Прусією, таки справді конституція настала. Признано рівне право всім народам, свободу віри, слова, друку. До справ цілої держави заведено державну раду (думу) у столиці (Відні) а для справ поодиноких країв — сойми; один такий сойм заведено у Львові, другий — в Чернівцях, і там виборні депутати мали порядкувати справи красві. Правда, при тім не було вселюдного, рівного і прямого виборчого права, так що і в парламенті і в соймі польські пани мали над Українцями велику перевагу*).

*) Велика перешкода також у тім, що українську Галичину злучено в один край з польською Краківською землею під назвою Галичини, з одною спільною управою й одним соймом. Українці здавна заходять ся коло того, аби розділити їх, щоб українська Галичина (або східна Галичина) мала осібну свою управу і осібний сойм. Але Поляки не пристають на се, хочачи мати перевагу над Українцями і в східній Галичині.

Все начальство в Галичині також в польських руках і правительство австрійське сливе не мішаєть ся до тутешньої управи.

Тому галицьким Українцям не можна було такий порядок уладити, щоб люд український тутешній піднести добре. А все-таки хоч трохи свободи було — можна хоч по-трохи було справу посувати наперед. В школах народніх наука на українській мові; гімназій таких, де вчать по українськи, хоч трудно і помалу (бо польські пани тому противлять ся дуже), а все прибуває по-троху, і є тепер таких в Галичині разом з Буковиною вісім державних а десять приватних, що їх сам народ удержує своїм коштом. В університеті львівським викладаєть ся по українськи наука української мови, історія українського письменства, історія України і де-котрі інші науки. Можна видавати всякі книжки й газети по українськи. Можна закладати читальні, бібліотеки, просвітні товариства. Можна відбувати всякі зібрання й про всякі справи радити ся й говорити. Можна свободно за-сновувати товариства позичкові, торговельні, споживні (потребительські) і всякі інші. Можна чи до суду, чи до иншого уряду всякі листи чи прошення писати по українськи, й відповідати на них мусять також по українськи.

Отже, кажу, як стали забороняти все українське в Росії, то багато Українців стало тоді трудити ся в Галичині — з російської України сюди свої писання посиляло, або й переїздило до Галичини. (От між ними й я, вже шістнадцять літ минуло, як до Львова з Києва перейшов). Видавали тут книжки, газети. Радили ся, як українську справу вести, щоб український народ на ноги поставити, аби міг своїх прав доходити. Міркували, як би і в Росії дійти того, аби українства не заборонювано, а українському народови спромогу дано, щоб він просвіщав ся, жив у достатку. Заложено у Львові таке товариство — зветь ся воно „Наукове товариство імени Шевченка“ (на память і честь Шевченка), що мало займати ся письменством і наукою українською, і там і російські Українці й австрійські над тим працювали. Багато різних корисних книжок надруковано в різних справах.

Так українство не вмерло, а йшло наперед, не вважаючи на заборони, хоч не в Росії, то в Галичині. Добре було й те:

воно і в Росії Українцям духу додавало, дорогу їм вказувало. Та тільки українському народови в Росії пожиток з того не великий був. Ті галицькі газети й книжки заборонені були в Росії, мало хто їх і бачив тут. Тільки з 1906 року стало можна діставати книжки й газети, видавані в Галичині, й стало можна користати вільно з того, що за ті літа зробили за границею українські письменники в Росії й в Галичині. А в Росії, як сказано, не можна було видавати сливе ніяких українських книжок для поучення і для відомостей, ніяких українських газет. Наука в школі була на мові московській, і більше дітей селянських та школа мучила, як учила! Скільки-то часу пропадало, поки діти навчатъся розуміти вчителя хоч трохи. А не маючи до читання українських книжок, ученики, вийшовши зі школи, по кількох літах і відвикали читати, забували й те, чого навчилися в школі.

Страшну се шкоду чинило й чинить нашому селянству. Сто літ тому школи були українські, і тоді українські селяне були далеко письменніші й розумніші, як російські; се виразно кажуть тодішні люди. По сто літах, як скасовано українські школи, між російськими селянами більше стало письменних, більше освічених, тямущих людей, що їх у школі вчили рідною мовою, і книжки російські вони по достатку до читання мали. Селянин же нас, зістаючи ся темним і непросвіченим, біднів, підупадав, віставав ся позаду інших народів. Хоч сидів на урожайній землі, а бідував гірше від тих, що живуть на пісках та болотах. На се не раз вказували Українці правительству, та се нічого не помагало. Тільки вже в останнім часі, як пішов вільніший дух, після японської війни, попущено де-що. Та й то — книжок багато не пускають, навіть надруковані нищать; газети теж закривають; з-за границі також нема ще зовсім вільного довозу книжок. Правдивої свободи слова в Росії ще нема, як нема й вільного життя.

